

Arbeids- ongeschikt

**PIERRE KONING, JOYCE MURRE, JOS JANSEN, JAN-MAARTEN VAN SONSBEEK,
TUNGA KANTARCI, YI ZHANG, ANNELOES GOOSSENS, MARTINE VAN EGMOND,
ERNEST DE VROOME, WENDELA HOFTMAN, LUCY KOK, LENNART KROON,
MARLOES LAMMERS, WILLIAM LUITEN EN MARLOES DE GRAAF-ZIJL**

DAARNAAST BIJDRAGEN VAN

**LANS BOVENBERG, THEO NIJMAN, MAHIR ALKAYA, JOHANNES BOLLEN,
ROB BAUER, MATTEO BONETTI, DIRK BROEDERS EN DAVID HOLLANDERS**

Rijksoverheid

Adviseer jij de minister van Financiën over complexe dossiers?

Werken bij de Rijksoverheid betekent een bijdrage leveren aan een beter Nederland. Je werkt mee aan vraagstukken als toezicht, een stabiel financieel stelsel en belastingwetgeving. Thema's die zorgen voor een financieel gezond en welvarend Nederland.

Econoom

Ministerie van Financiën, directie Algemene Financiële en Economische Politiek, Den Haag

Opleiding en salarisindicatie

Je hebt een wo-diploma in een economische richting en minimaal enkele jaren werkervaring. Het maximale maandsalaris is in schaal 13, conform het Bezoldigingsbesluit Burgerlijke Rijksambtenaren '84, bij 36 uur per week.

Functieomschrijving

In het hart van de financieel-economische besluitvorming werk jij aan de belangrijkste economische en politieke dossiers voor Nederland. Bijvoorbeeld een nieuw pensioenstelsel, de zorg, het klimaat of een fiscale stelselherziening. Van jouw dossiers ken je alle ins en outs, mede omdat je samenwerkt met collega's van allerlei afdelingen en ministeries binnen de Rijksoverheid. En met externe partijen, zoals het CPB, De Nederlandsche Bank, wetenschappers en internationale organisaties. Zo groei je uit tot expert én onmisbare adviseur voor de ambtelijke en politieke top.

Info www.werkenvoornederland.nl/FIN170142

www.werkenvoornederland.nl

Werken voor **Nederland**

NEW
PAPER
SESSIONS

Georganiseerd door Universiteit Leiden
24 mei 2019

Een platform voor economen in Nederland om hun nieuwe paper te presenteren en hier waardevolle feedback op te krijgen. Beginnende onderzoekers worden met name aangemoedigd om zich aan te melden: www.esb.nu/nps

Inhoud

Actueel 146

Uitgelicht 148

Arbeidsongeschikt

Inleiding: Wet werkt naar vermogen

JASPER LUKKEZEN

150

Verleden, heden en toekomst van de arbeidsongeschiktheid

PIERRE KONING

151

Infographic: Arbeidsongeschiktheid

ESB-REDACTIE

154

Flexkracht blijft vaker niet-duurzaam arbeidsongeschikt dan vaste werknemer

JOYCE MURRE EN JOS JANSEN

155

WIA stimuleert arbeidsdeelname en inkomen meer dan WAO

JAN-MAARTEN VAN SONSBEK, TUNGA KANTARCI EN YI ZHANG

158

Hervorming WAO moet beter worden afgerond

ANNELOES GOOSSENS

162

Mindere kwaliteit van arbeid kan leiden tot latere arbeidsongeschiktheid

MARTINE VAN EGMOND, ERNEST DE VROOME
EN WENDELA HOOFTMAN

165

Jonggehandicapten vaker aan het werk door Participatiewet

LUCY KOK, LENNART KROON, MARLOES LAMMERS
EN WILLIAM LUITEN

168

Column: We willen weten wat werkt

MARLOES DE GRAAF-ZIJL

171

Persoonlijkere pensioenen in vermogen, premie en bestuur

LANS BOVENBERG EN THEO NIJMAN

172

Opties om de macht van aandeelhouders te beperken

MAHIR ALKAYA

176

Alternatieve energietransitie kan Europese klimaatrekening fors reduceren

JOHANNES BOLLEN

180

Pensioenfondsen met dezelfde connecties vertonen kuddegedrag

ROB BAUER, MATTEO BONETTI EN DIRK BROEDERS

184

Geen verband tussen kosten en rendement van pensioenfondsen

DAVID HOLLANDERS

187

Statistiek

190

Ceteris paribus

192

April

- 15 ◆ **Clingendael** – *Brexit en handel*, Rem Korteweg (Instituut Clingendael)
- De Balie** – *Kenniscafé: foute avond*, o.a. Paul Iske (Universiteit Maastricht)
- Pakhuis de Zwijger** – *Van voedselland naar voorbeeldland*, o.a. Pieter Jelle Beers (HAS Hogeschool, 's-Hertogenbosch)
- 16 ◆ **CPB Research Seminar** – *Short-term rentals and the housing market*, Hans Koster (Vrije Universiteit Amsterdam)
- DNB Research Seminar** – *Repo rates and the collateral spread puzzle*, Kjell Nyborg (Universität Zürich)
- KVS Economencafé** – *De gevolgen van de economische slowdown voor de arbeidsmarkt*, o.a. Didier Fouarge (Universiteit Maastricht)
- Pakhuis de Zwijger** – *Living mobility*, o.a. Giuliano Mingardo (Erasmus Universiteit Rotterdam)
- U.S.E. Seminar** – *Education and health*, Michael Kremer (Harvard University)
- 17 ◆ **Tinbergen Seminar Rotterdam** – *Interpreting signals in the labor market*, Heather Sarsons (University of Toronto)
- UNU-MERIT Seminar** – *Measuring migration policy selectivity and its impact*, Glenn Rayp (Universiteit Gent)
- 18 ◆ **CREED research Seminar** – *The stories negotiators tell and their effects on deal-making*, Malia Mason (Columbia Business School)
- 23 ◆ **CPB Research Seminar** – *A social norm nudge to save more*, Max van Lent (Universiteit Leiden)
- Tinbergen Seminar Amsterdam** – *Working while studying*, Diego Ubfal (Università Bocconi, Milaan)
- U.S.E. Seminar** – *Banking systems and competition*, Hans Degryse (KU Leuven)
- 25 ◆ **Code of Conduct Lecture** – *Responsible management in an algorithm economy*, o.a. Merieke Stevens (Erasmus Universiteit Rotterdam)
- 29 ◆ **Erasmus Wetenschapscafé** – *Het belang van loskloppend denken*, Awee Prins (Erasmus Universiteit Rotterdam)
- 30 ◆ **DNB Research Seminar** – *The government spending multiplier at the zero lower bound*, Roland Winkler (Universiteit Antwerpen)

FOUTE AVOND

Overall gaat er wel eens iets mis, zo ook in de wetenschap. Het komt steeds vaker voor dat experimenten en andere onderzoeken worden herhaald, waarbij de resultaten dan regelmatig geen stand houden. Wat zegt dit over de wetenschap? Op 15 april wordt in De Balie besproken waar het mis gaat, en hoeveel onderzoek eigenlijk direct de prullenbak in kan. Onder anderen Paul Iske (Universiteit Maastricht) zal het erover hebben of wetenschappers opener zouden moeten zijn over de beperkingen van hun onderzoek, statistische fouten en andere problemen. Wat kan er worden gedaan om de foutencultuur in de wetenschap te verbeteren?

SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS

De brede focus van de Sustainable Development Goals (SDG's) en de grote mate van toepasbaarheid maakt dat deze doelen hoog op de politieke agenda staan. Wat zijn de politieke ideeën achter de ontwikkeling, en waar liggen de kansen en uitdagingen? Des Gasper (Erasmus Universiteit Rotterdam) brengt het ontwikkelingsproces van de SDG's in kaart, en kijkt onder andere naar de invloed op wereldwijde samenwerking. Hoewel de gedetailleerde inhoud van de SDG's de uitvoering ervan lastig maken, heeft de uitgebreide samenwerking een positieve invloed gehad op de relaties tussen landen wereldwijd. Verder zal er tijdens het symposium kritisch worden gekeken naar de doelen en indicatoren in de SDG's.

Mei

- 7 ◆ **De Balie** – *Brexitosis*, Timothy Garton Ash (University of Oxford)
- 9 ◆ **ISS Symposium** – *From aspirations to achievements? The Global Sustainable Development Goals*, o.a. Des Gasper (Erasmus Universiteit Rotterdam)
- Tinbergen Seminar Amsterdam** – *Spatial economics*, Tom Lyon (University of Michigan)

Promotie Jasper de Jong

Fiscal policy in the European Economic and Monetary Union

Rijksuniversiteit Groningen,
18 april 2019

De waarschijnlijk bekendste Europese begrotingsregel, vastgelegd in het Verdrag van Maastricht, schrijft voor dat het begrotingstekort in landen in de Europese Unie niet groter dan drie procent van het bruto binnenlands product (bbp) mag zijn. Is dat toch groter, dan dienen lidstaten maatregelen te nemen om het begrotingstekort te verkleinen. Deze 'drieprocentregel' is van meet af aan door veel economen bekritiseerd, omdat hij lidstaten aanzet tot bezuinigingen tijdens recessies – juist wanneer bezuinigen het meest pijnlijk is. Anderen wijzen echter op de gebrekkige naleving van Europese begrotingsregels.

In mijn proefschrift onderzoek ik, samen met mijn co-auteurs, daarom allereerst of de Europese begrotingsregels daadwerkelijk het begrotingsbeleid in de landen van de eurozone beïnvloeden. Dat blijkt zo te zijn. Bezuinigingsaanbevelingen, zoals de Europese Raad die voorschrijft aan lidstaten met een hoog tekort, zetten lidstaten van de eurozone gemiddeld genomen aan tot het nemen van maatregelen die het begrotingstekort doen afnemen. Tegelijk – en minder wenselijk – lokken de regels strategisch gedrag uit. De ramingen van de Europese Commissie van het be-

grotingssaldo in eurozonelanden, die de basis vormen voor de handhaving van de begrotingsregels, blijken een grotere opwaartse vertekening te kennen wanneer het begrotingstekort boven de drie procent van het bbp dreigt uit te komen.

In het tweede deel van mijn proefschrift ga ik in op de economische gevolgen van consolidatie-inspanningen tijdens de crisis. Hoewel de stevige bezuinigingsmaatregelen van de Nederlandse overheid waarschijnlijk economische groei hebben gekost, ten minste op korte termijn, droegen deze per saldo wel bij aan een betere financiële positie van de overheid. Dat blijkt uit een analyse van de impact die nieuwsberichten met informatie over de waarschijnlijkheid van aankomende bezuinigingsmaatregelen hebben op de rentespread van Nederlandse overheidsobligaties ten opzichte van Duitse obligaties. Tot slot, tijdens de crisis schroefden eurolanden en andere ontwikkelde economieën hun publieke investeringen aanzienlijk terug. Ik vind geen overtuigende aanwijzingen dat dit het potentiële bbp in alle landen fors heeft geschaad, al verschilt dit van land tot land en kan de situatie veranderen indien investeringen lang-durig achterblijven.

Promoties

Erasmus Universiteit Rotterdam

Fan Jia – *The value of happiness in entrepreneurship*, 25 april

José Albuquerque de Sousa
International stock markets: essays on the determinants and consequences of financial market development, 2 mei

Luc Benda – *Understanding active labour market policies: an institutional perspective on intended and unintended consequences*, 3 mei

Georgi Kyosev – *Essays on factor investing*, 10 mei

Radboud Universiteit

Niek Stadhouders – *Effectief beleid om zorguitgaven in de hand te houden*, 15 april

Rijksuniversiteit Groningen

Laura Viluma – *Economy and health: essays on early-life conditions, health, and health insurance*, 8 april

Sebastian Sadowski – *Keep your eyes on the goal! The impact of consumer goal pursuit on the effectiveness of subtle marketing cues*, 2 mei

Universiteit Maastricht

Alison Cathles – *Educational pathways and skills: past, present and future*, 17 april

Tobias Ruof – *Get real or keep trying*, 26 april

Universiteit Utrecht

Leonie van Breeschoten – *Combining a career and childcare: the use and usefulness of work-family policies in European organizations*, 12 april

Jeroen Content – *De rol van gerelateerdheid en ondernemerschap in regionaal economische ontwikkeling*, 10 mei

Vrije Universiteit Amsterdam

Mehmet Kutluay – *The value of (avoiding) malaria*, 2 mei

Baantransitie

De energietransitie creëert banen en economische groei. Dit is de conclusie van Eurofound, die met een macro-economisch model de uitkomsten van een volledige uitvoering van het Klimaatakkoord van Parijs in 2030 onderzoekt. De benodigde investeringen voor de energietransitie en lagere uitgaven aan de import van fossiele brandstoffen hebben een positief effect op de werkgelegenheid. Daarnaast zal een groot deel van de nieuw gecreëerde banen vooral door laag- tot middelbaaropleide werknemers worden uitgevoerd.

Eurofound (2019) Energy scenario: employment implications of the Paris Climate Agreement. Luxemburg: Publications Office of the European Union.

Monetaire nivellering

Wat is het effect van het monetaire beleid van de Europese Centrale Bank op inkomensongelijkheid in Europa? Samarina en Nguyen onderzoeken het effect van verruimend monetair beleid op de inkomensongelijkheid in tien Europese landen over de periode 1999–2014. Verruimend monetair beleid vermindert de inkomensongelijkheid door hogere lonen en een toename in werkgelegenheid, maar zo'n verruiming leidt ook tot hogere aandelenprijzen, wat voornamelijk rijkere huishoudens bevoordeelt. Daarnaast is het nivellerende effect van verruimend monetair beleid groter in landen uit de periferie van de EU, hoogstwaarschijnlijk omdat de inkomensongelijkheid hier hoger is dan in landen uit de kern van de EU.

Samarina, A. en A.D.M. Nguyen (2019) Does monetary policy affect income inequality in the euro area? DNB Working Paper, 626.

Gezonde voordelen

Mensen met een vrijwillig eigen risico hebben gemiddeld lagere zorgkosten dan mensen die alleen een verplicht eigen risico hebben. Remmerswaal et al. vinden dat dit vooral komt doordat zij gezonder zijn, niet doordat zij meer uit eigen zak zouden moeten betalen. Dit blijkt uit een discontinuïteitsregressie met paneldata uit de periode 2006–2013. Het relatief kleine effect van moreel wangedrag suggereert dat het vrijwillig eigen risico vooral ertoe leidt dat gezonde mensen minder betalen. Een verlaging of het afschaffen van het vrijwillig eigen risico zou dus maar tot een kleine stijging in de zorguitgaven leiden. *Remmerswaal, M., J. Boone en R. Douven (2019) Selection and moral hazard effects in healthcare. CPB Discussion Paper, maart 2019.*

Monopolie door verbod

In de lente van 2009 nam de hypotheekrente in Nederland onverwacht toe, terwijl de Europese Centrale Bank haar rente aan het verlagen was. Op basis van een analyse van een miljoen hypotheeklen concludeerden Dijkstra en Schinkel dat deze ontwikkeling het resultaat was van het verbod op prijsleiderschap in de markt voor hypotheeklen met een vaste rente. Dit verbod was ING, ABN Amro, SNS Reaal en Aegon opgelegd als een van de voorwaarden van de door hen ontvangen staatssteun tijdens de financiële crisis.

Dijkstra, M.A. en M.P. Schinkel (2019) State-aided price coordination in the Dutch mortgage market. Tinbergen Institute Discussion Paper, 2019-014/VII.

Schilder

Schilderijen met de kleuren rood en blauw zijn significant meer geld waard dan die met andere kleuren. Dit blijkt uit een empirische analyse aan de hand van 5.482 abstracte schilderijen door Ma et al. Bij veilingen leidt de kleurcombinatie blauw-rood ook tot de hoogste biedingen, gevolgd door de kleurcombinaties groen-blauw en geel-blauw. Deze kleurenvoorkeur is ver-

Onbetrouwbare data

Nationale statistieken zijn lang niet zo betrouwbaar als wordt gedacht. Dit vinden Linsi en Mügge met behulp van een uitgebreide literatuuranalyse, archiefonderzoek, interviews met statistici en verschillende kwaliteitstesten van data. Niet alleen zijn de statistieken onbetrouwbarder dan verwacht, ze blijken ook nog eens te verslechteren

485.000

personen ontvingen in januari 2019 een
bijstandsuitkering. Dat is ruim zes procent minder dan twee jaar eerder (Bron: CBS)

ijsucces

gelijkbaar voor Chinezen, Europeanen en Amerikanen, en dus waarschijnlijk universeel. Uit een laboratoriumexperiment blijkt dat het effect van kleur op de prijs grotendeels verklaard kan worden door het plezier dat mensen ervaren als ze naar het schilderij kijken.

Ma, M.X., C. Noussair en L. Renneboog (2019) *Colors, emotions, and the auction value of paintings*. CentER Discussion Paper, 2019-006.

doordat globalisering het moeilijk maakt om vast te stellen wat binnen en wat buiten de landsgrenzen plaatsvindt. De vertekende informatie kan leiden tot onjuiste besluiten; zorgvuldige analyse van data is dus essentieel.

Linsi, L. en D.K. Mügge (2019) *Globalization and the growing defects of international economic statistics*. *Review of International Political Economy*, 0969-2290. Te vinden op www.tandfonline.com.

Grootouderspansioen

Vrouwen die kleinkinderen krijgen, gaan zeven tot twintig procent minder werken. Dit concluderen Backhaus en Barslund aan de hand van data van de Survey Health Aging and Retirement Europe van bijna 70.000 mensen over de periodes 2004–2007 en 2011–2015. Voor mannen heeft het krijgen van een kleinkind geen effect op hun arbeidsaanbod. Daarnaast zien de auteurs dat grootouders die minder tijd met hun kleinkinderen doorbrengen dit niet met geld 'goedmaken'. Ze geven niet meer aan de kleinkinderen.

Backhaus, A. en M. Barslund (2019) *The effect of grandchildren on grandparental labour supply: evidence from Europe*. Netspar Discussion Paper, 01/2019-010.

Kind naar school

Als het jongste kind in een gezin naar school gaat, gaan moeders nauwelijks méér werken. Met behulp van een *difference-in-difference*-analyse met paneldata van Nederlandse ouders tussen 2006 en 2016 vinden Swart et al. dat moeders en vaders gemiddeld respectievelijk 3 en 0,4 procent meer gaan werken. Hoewel moeders gemiddeld dertien uur meer tijd krijgen zodra het jongste kind naar school gaat, wordt deze vrije tijd niet gebruikt om meer te gaan werken. Vooral ouders die al relatief veel werken en verdienen gaan meer uren werken als hun jongste naar school gaat. Dit kan komen omdat zij sowieso liever meer uren werken.

Swart, L., W. van den Berge en K. van der Wiel (2019) *Do parents work more when children start school?* CPB Discussion Paper, februari 2019.

Bevende handen

Darters presteren niet per se beter onder druk. Klein Teeselink et al. analyseerden meer dan 100.000 dartwedstrijden en zien dat amateur- en jeugdspelers een beter puntgemiddelde werpen als ze de set, maar niet de wedstrijd kunnen winnen. Wanneer zowel de tegenstander als zichzelf met één pijltje de set kunnen winnen, winnen darters zelf de set elf tot zestien procent vaker. Wanneer beide darters met een pijl de wedstrijd kunnen winnen, slagen spelers hier zeven tot dertien procent minder in dan in een niet-beslissende set.

Klein Teeselink, B., R.J.D. Potter van Loon, M.J. van den Assem en D. van Dolder (2018) *Incentives, performance and choking in darts*. Tinbergen Institute Discussion Paper, 2018-101/IV.

Afhankelijke taxateurs

Bijna 95 procent van de getaxeerde woningen blijkt evenveel of meer waard dan de koopsom van de woning, en bij een op de drie is de taxatiewaarde exact gelijk aan de koopsom. Dit concluderen Van der Molen en Nijskens op basis van data van 216.000 Nederlandse hypotheekverstrekkingen, waarbij de woning door een onafhankelijk taxateur getaxeed is. Bij een onafhankelijke taxatie mag de koopsom echter geen rol spelen in het taxatieproces. De uitkomsten van dit onderzoek onderstrepen eerdere zorgen over de kwaliteit en onafhankelijkheid van woningtaxaties.

Molen, R. van der, en R. Nijskens (2019) *De kwaliteit en onafhankelijkheid van woningtaxaties*. DNB Occasional Studies, 17-1.

Wet werkt naar vermogen

“Zeg, die WIA, is dat nou eigenlijk een succes?” Deze terloopse vraag in de redactievergadering van ESB leidde tot een wonderlijke ontdekkingstocht voor de redactie.

Een tocht langs twintig jaar veranderingen in wetgeving en de gevolgen daarvan, een tocht langs een hele lijst afkortingen van wetten en regelingen, elk voor een andere groep mensen (zie de infographic), en een tocht langs betrokken empirische onderzoekers die in hun schattingen dankbaar gebruikmaken van de vele kleinere en grotere wetswijzigingen.

Iedere wetswijziging beoogt een verbetering, maar slaagt daar niet volledig in, zo stelt Pierre Koning in deze ESB. Verder laten Jan-Maarten van Sonsbeek, Tunga Kantarci en Yi Zhang zien dat, met de invoering van de Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen (WIA), het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen structureel lager werd en de arbeidsdeelname van mensen met een beperking structureel hoger dan onder de Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO), die ze verving.

Dat was de bedoeling van de wetswijziging en dat is dan goed nieuws. Wat echter niet goed gaat, is de rol van de werk-

gever. Want aangezien deze financieel verantwoordelijk blijft voor de niet-duurzaam arbeidsongeschikten, heeft hij/zij een sterke prikkel om zulke mensen uit de uitkeringsregeling te ‘helpen’. Deze prikkel zou werkgevers ertoe moeten aanzetten om die mensen naar aangepast werk te begeleiden. Maar een herkeuring die leidt tot een beterverklaring of een duurzaam arbeidsongeschiktheidsverklaring – en daarmee tot een einde van de verantwoordelijkheid – blijkt een makkelijkere route. Joyce Murre en Jos Jansen vergelijken in dit opzicht de doorstroomkansen van de niet-duurzaam arbeidsongeschikten met en zonder werkgever, terwijl Anneloes Goossens een blik werpt op de aantallen, en voorstellen doet om de werkgeversverantwoordelijkheid anders in te vullen.

En wat voor volwassen arbeidsongeschikten geldt, geldt ook voor jongvolwassenen. Lucy Kok, Lennart Kroon, Marloes Lammers en William Luiten laten zien dat de stevige aanscherping van de Wajong tot een hogere arbeidsparticipatie leidt van deels arbeidsongeschikte jonggehandicapten. Deze Wajongers krijgen sinds 2015 geen uitkering meer, maar moeten door de gemeenten aan werk geholpen worden onder de Participatiewet. Waar nodig vult de gemeente hun inkomen aan naar bijstandsniveau.

Wat er bij deze jongvolwassenen niet goed gaat, is dat sommige uit het zicht verdwijnen. Sinds de wetswijziging heeft acht procent van de nieuwe instroom geen uitkering, geen baan en volgt geen studie. Ik kan weinig anders bedenken dan dat deze mensen nu zonder perspectief bij familie thuis zitten.

Op wat meer inhoudelijke afstand van de rest van het themanummer staat de bijdrage van Martine van Egmond, Ernest de Vroome en Wendela Hooftman. Van de 133.000 mensen die zij ondervroegen, waren er vijf jaar later 2.317 arbeidsongeschikt. Opmerkelijk is dat mentale factoren een doorslaggevende rol blijken te spelen, met steun van collega’s en leidinggevende op één.

Terug naar de hoofdvraag. De WIA lijkt zijn doel gehaald te hebben en werkt dus naar vermogen. Maar de verantwoordelijkheid van de werkgever kan beter doordacht worden. En door de hervorming van de Wajong verdwijnen er jongvolwassenen buiten beeld. Beide zaken vereisen een wetswijziging. Zonder wetswijziging kan er echter ook veel. Marloes de Graaf-Zijl stelt dat de dienstverlening van UWV beter kan als er bij arbeidsongeschiktheid meer *evidence-based* gewerkt wordt. Dat lijkt me sowieso geen slecht idee.

JASPER LUKKEZEN

Hoofdredacteur

lukkezen@economie.nl

Verleden, heden en toekomst van de arbeidsongeschiktheid

PIERRE KONING

151

Infographic: Arbeidsongeschiktheid

ESB-REDACTIE

154

Flexkracht blijft vaker niet-duurzaam arbeidsongeschikt dan vaste werknemer

JOYCE MURRE EN JOS JANSEN

155

WIA stimuleert arbeidsdeelname en inkomen meer dan WAO

JAN-MAARTEN VAN SONSBEEK, TUNGA KANTARCI EN YI ZHANG

158

Hervorming WAO moet beter worden afgerond

ANNELOES GOOSSENS

162

Mindere kwaliteit van arbeid kan leiden tot latere arbeidsongeschiktheid

MARTINE VAN EGMOND, ERNEST DE VROOME EN WENDELA HOOFTMAN

165

Jonggehandicapten vaker aan het werk door Participatiewet

LUCY KOK, LENNART KROON, MARLOES LAMMERS EN WILLIAM LUITEN

168

Column: We willen weten wat werkt

MARLOES DE GRAAF-ZIJL

171

Verleden, heden en toekomst van de arbeidsongeschiktheid

In 2006 werd de Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen (WIA) van kracht. De WIA vormde het sluitstuk van een reeks van hervormingen die allemaal tot doel hadden om het gebruik van de werknemersverzekering voor arbeidsongeschiktheid beheersbaar te maken. In die opzet zijn deze hervormingen geslaagd, maar toch verschijnen er de laatste jaren steeds meer wolken aan de horizon.

IN HET KORT

- Door de hervormingen van 2002 en 2006 is de instroom in de WAO, en later de WIA, sterk gedaald.
- De laatste jaren neemt de instroom in de WIA weer toe.
- Het ziet ernaar uit dat de WIA op termijn aan onderhoud toe zal zijn.

PIERRE KONING

Hoogleraar aan de Vrije Universiteit Amsterdam en verbonden aan de Universiteit Leiden

Het is inmiddels lang geleden dat Nederland te boek stond als internationaal kampioen arbeidsongeschiktheid. Jarenlang worstelden beleidsmakers met het steeds grotere beroep dat gedaan werd op de toenmalige Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO), die volledig beleidsresistent leek te zijn. Uitkeringsverlagingen werden gecompenseerd door bovenwettelijke aanvullingen, strengere toegangsregels verzandden in een onwillige keuringspraktijk en werkgevers lieten zich weinig gelegen aan arbo- en preventieregels. Rond de eeuwwisseling stond het WAO-dossier dan ook wel bekend als een “landmijn in de rustieke Hollandse polder” (NRC, 1999). Ondanks de economische voorspoed, naderde Nederland rap één miljoen WAO'ers.

Stevige hervormingen in het verleden

Wat is er destijds gebeurd om het tij te keren? Welnu, een eerste grote stap naar het beheersbaar maken van de instroom in de arbeidsongeschiktheid was de invoering van de Wet verbetering poortwachter (WvP) in april 2002. De WvP schrijft voor dat zowel de werkgever als de zieke werknemer zich in de ziekteperiode heeft te houden aan re-integratieverplichtingen, en dat ze daarover UWV ook afdoende informeren. Zo niet, dan is de zieke werknemer vooralsnog niet gerechtigd om een uitkeringsaanvraag te doen aan het eind van de ziekteperiode, en is de werk-

gever verplicht om het loon door te betalen. Inmiddels is duidelijk dat deze mix van verplichtingen en prikkels werknemers niet alleen heeft ontmoedigd om de ziekteperiode in te gaan of deze uit te zitten (*self-screening*), maar ook de kansen heeft vergroot op werkhervatting tijdens de ziekteperiode. Het effect van deze maatregel is geschat op een daling van dertig tot veertig procent in de jaarlijkse instroom (Koning en Lindeboom, 2015; Van Sonsbeek en Gradus, 2012).

In 2006 traden daar bovenop enkele andere beleidswijzigingen in werking. De eerste betrof verlenging van de loondoorbetalingsperiode door werkgevers, die in 2004 was ingevoerd en in 2006 uitmondde in de eerste cohorten van nieuwe arbeidsongeschikten, met een ziekteperiode van twee jaar voorafgaand aan de keuring. De tweede maatregel was het Schattingsbesluit, dat voorschrijft dat bij de vaststelling van resterende verdiencapaciteit meer – en wellicht meer verdienende – beroepen betrokken zouden moeten worden. Hierdoor werd voor sommige aanvragers het arbeidsongeschiktheidspercentage lager vastgesteld en dus de kans op afwijzing hoger.

Naast die twee wijzigingen werd de WIA in 2006 van kracht. Onder deze nieuwe regeling werd de drempel voor toegang tot de uitkering verhoogd tot een minimaal verlies van verdiencapaciteit, van 15 procent tot 35 procent. Tegelijk ontstond er een forse prikkel voor nieuwe gedeeltelijk arbeidsongeschikten in de WGA (Werkhervatting gedeeltelijk arbeidsongeschikten) om de resterende verdiencapaciteit aan te wenden (Zwijns et al., 2015).

Zoals Van Sonsbeek et al. (2019, in deze *ESB*) laten zien, hebben de maatregelen uit 2006 tezamen tot een verdere, forse daling van de instroom in de arbeidsongeschiktheid geleid. Structureel gaat het om circa een kwart van de oorspronkelijke instroom. Uiteindelijk zijn instroomcijfers daarmee tot een niveau van 30.000 à 35.000 werknemers per jaar gedaald. Vergelijk dat eens met de cijfers van rond de eeuwwisseling, die geregeld boven de 100.000 per jaar lagen. Een indrukwekkend verschil, nietwaar?

Het heden: toename instroom

Voor toegepaste onderzoekers vormen deze aardverschuivingen in de sociale zekerheid een dankbare bron van inspiratie. Door de toegang tot de microbestanden van het Centraal Bureau voor de Statistiek is het mogelijk om de langetermijneffecten zichtbaar te maken van de gevol-

Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO)

De WAO, die in 1967 in werking treedt, is bedoeld voor mensen die niet of slechts gedeeltelijk kunnen werken. Zij krijgen een uitkering van 80 procent van het gederfde inkomen.

Commissie-Donner

De Adviescommissie Arbeidsongeschiktheid doet verschillende voorstellen tot drastische hervorming WAO. Daarmee is het advies de opmaat naar de WIA.

Wet verbetering poortwachter (WvP)

Zowel de werkgever als de werknemer heeft zich in de ziekteperiode te houden aan re-integratieverplichtingen en beiden moeten daarover UWV afdoende informeren.

993.000 uitkeringen

Verlenging van de loondoorbetalingsperiode

Arbeidsongeschikten worden de eerste twee jaar doorbetaald door de werkgever.

Schattingsbesluit

Bij de vaststelling van resterende verdien capaciteit dienen meer – en wellicht meer verdienende – beroepen betrokken te worden.

Herbeoordeling

Alle WAO'ers jonger dan 50 jaar worden opnieuw beoordeeld door UWV. Bijna de helft verliest een deel van de uitkering.

Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen (WIA)

Drempel voor toegang tot de uitkering worden verhoogd en een forse prikkel voor gedeeltelijk arbeidsongeschikten om resterende verdien capaciteit aan te wenden.

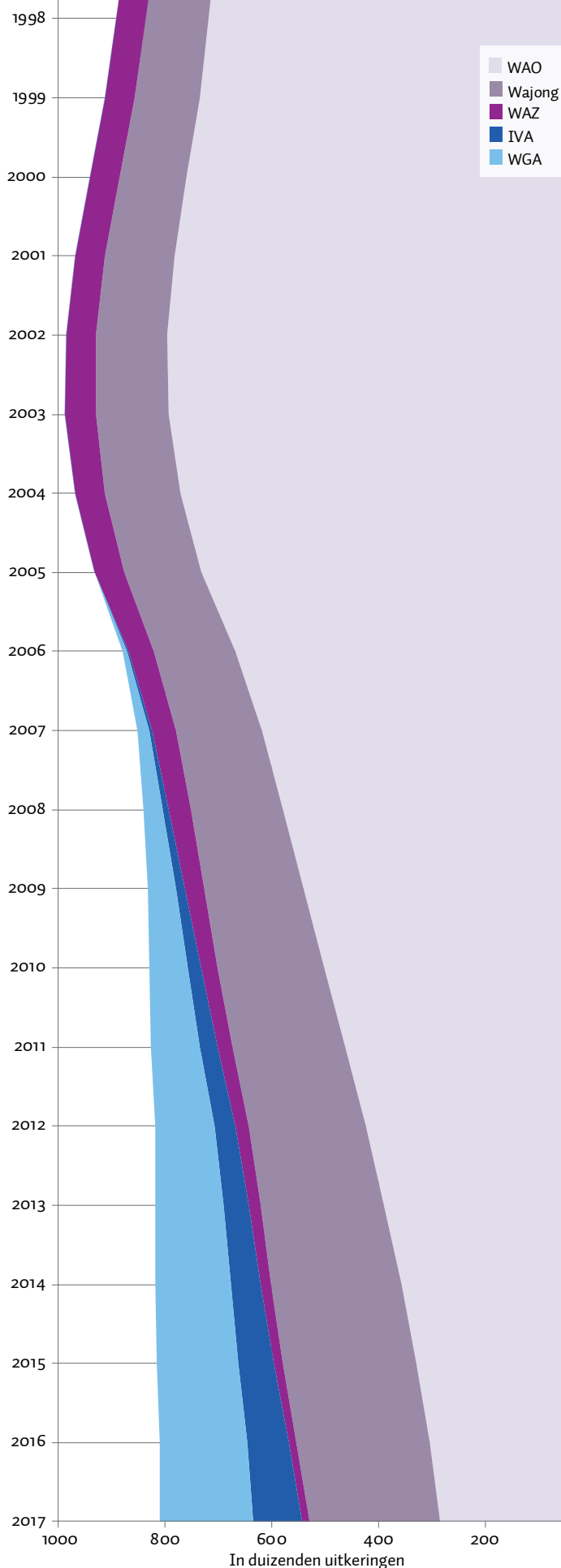
Wet beperking ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid vangnetters (BeZaVa)

Prikkels richting werkgevers en werknemers om het beroep op de Ziektewet en WGA door werknemers die ziek uit dienst gaan, uitzendkrachten en WW'ers te verminderen.

Participatiewet (PW)

Gemeenten worden verantwoordelijk voor de re-integratie van jonggehandicapten met kans op herstel.

810.200 uitkeringen

gen van de WvP en de WIA, met als overkoepelende vraag waar de werknemers die door de hervormingen niet langer een arbeidsongeschiktheidsuitkering ontvangen, zich nu ophouden: hebben zij werk, ontvangen zij een andere uitkering, of zijn zij niet werkzaam en dus zonder eigen inkomen? Enkele onderzoeken in deze *ESB* gaan dan ook nader in op deze vraag.

Voor beleidsmakers geldt echter een andere realiteit. In hun perceptie liggen de hervormingen ver in het verleden, en geldt de invoering van de WIA in 2006 als referentiepunt voor het succes of falen van nieuw beleid. De jaarlijkse instroom in de WIA is gestegen van circa 25.000 in 2006 tot iets meer dan 40.000 in 2018. Deze toename lijkt de resultante van een hoger arbeidsongeschiktheidsrisico onder werknemers die via de WW de WIA in stromen, terwijl tevens de verhoging van de AOW-leeftijd bijdraagt aan een hoger risico onder werknemers (Berendsen en Van Deursen, 2017).

De toekomst van de WIA

Gelet op de toenemende instroom, bezinnen beleidsmakers zich momenteel vooral op maatregelen om het gebruik van de WIA te beteugelen. Te denken valt dan aan technische aanpassingen bij het vaststellen van de verdien capaciteit van werknemers, of aan het opleggen van extra verplichtingen of loonsancties aan werkgevers in de ziekteperiode. Op zich kan dit de beoogde effecten hebben – namelijk minder instroom – maar deze maatregelen ontwijken fundamentele vragen over de twee leidende principes voor de WIA. Namelijk de arbeidsongeschiktheid zou grotendeels tijdelijk moeten zijn, en de werkgevers zouden een sleutelrol hebben bij het aan het werk houden van de werknemers.

Om met het eerste principe te beginnen: het is aanmerkelijk dat veel aandoeningen van WGA'ers – zoals burn-outs of een ernstige ziekte waarvan men herstelt – tijdelijk zijn. Een permanente, genereuze uitkering zou daarom alleen voor volledig en duurzaam arbeidsongeschikten zijn weggelegd – zie tevens de bijdrage van Goossens (2019) in deze *ESB* die hieraan memoreert. Wat betreft het tweede principe zou daarentegen werkhervatting het devies zijn voor tijdelijk en/of gedeeltelijk arbeidsongeschikten in de WGA. Kijken we echter naar de uitstroom uit de WGA, dan is werk als bestemming een zeldzaamheid. Als we afgaan op verschillende rapporten – zie bijvoorbeeld SCP (2016) – heeft tegelijkertijd de kans op werk binnen de groep WGA'ers een vrije val gemaakt: van circa 56 procent in 2008 naar 43 procent in 2014 voor gedeeltelijk arbeidsongeschikten, en van 19 procent naar 8 procent voor WGA'ers met een volledige uitkering.

Het lijkt er dus op dat de WGA niet een springplank naar werk is geworden, maar eerder een eindstation. Als WGA'ers daar eenmaal aanbeland zijn, zijn heronderzoeken van keuringsartsen zeer zeldzaam, zie bijvoorbeeld onderzoek van De Jong et al. (2013) dat erop wijst dat sinds de invoering van de WIA 71 procent (!) van de WGA'ers niet herbeoordeeld is. Voor zover herkeuringen wel plaatsvinden, is de aanleiding veelal dat WGA'ers meer zijn gaan verdienen. Dit verklaart ook meteen waarom werkhervatting een weinig lonkend perspectief is: dit leidt tot een lagere uitkering en mogelijk tot een zeer sterk inkomensverlies bij

toekomstig baanverlies. De WGA is dus vooral een uitkering die vervalt bij werkhervatting, maar niet bij herstel. Ik weet niet of politici hier bewust voor gekozen hebben, maar de uitkomst staat in ieder geval haaks op de WIA. Hoe dan ook, uiteindelijk is de toename van het reservoir van 'tijdelijk' en volledig arbeidsongeschikten niet meer te negeren.

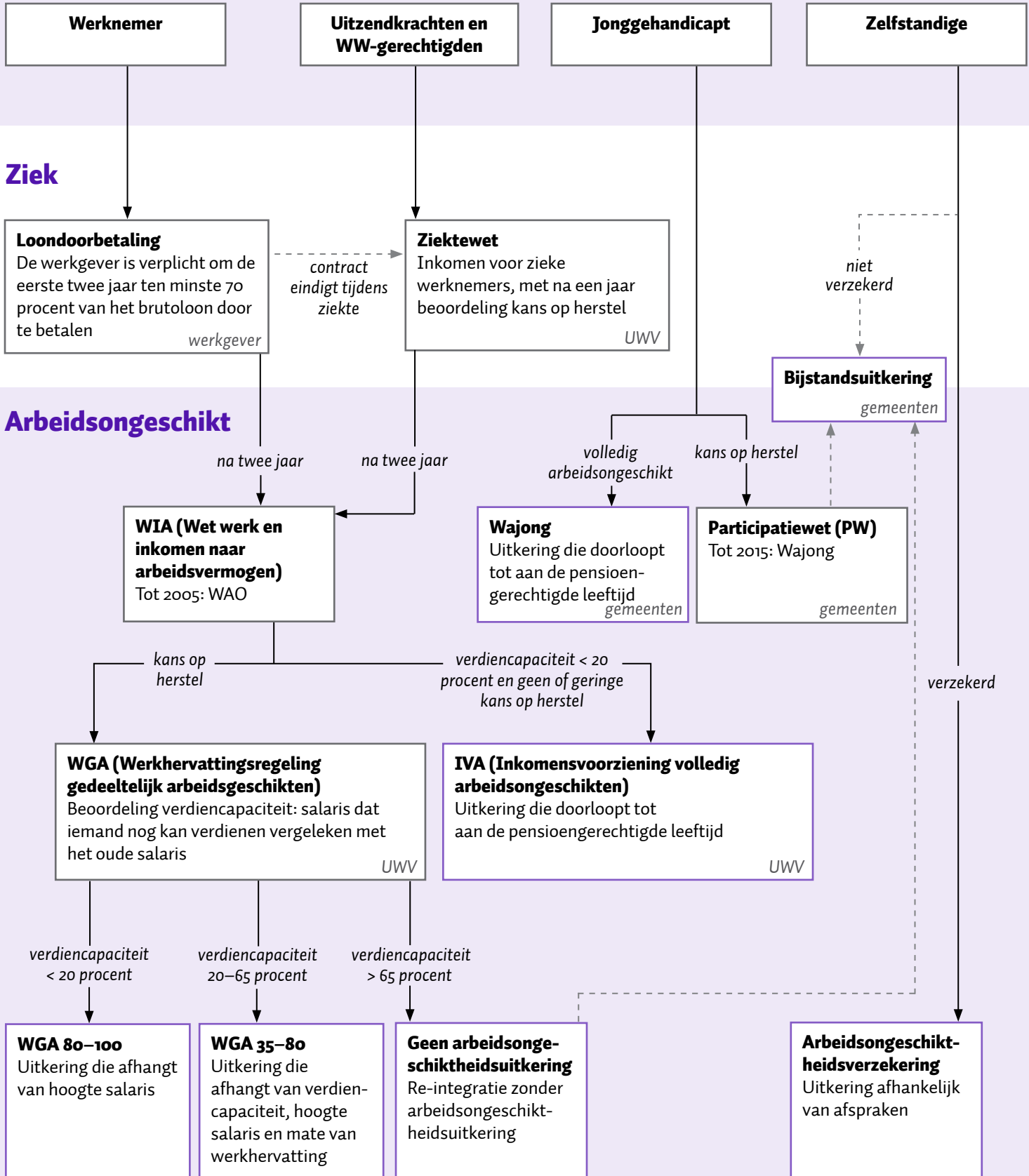
Het tweede principe dat bij de invoering van zowel de WvP als de WIA gold, is dat de werkgever een sleutelrol heeft bij de preventie en re-integratie van ziek en geheel of gedeeltelijk arbeidsongeschikt personeel. Dit betekent dat werkgevers zowel materieel als financieel verantwoordelijk zijn voor de kosten van verzuim, en dat ze door premiedifferentiatie ook een deel van de uitkeringskosten van de WGA gaan dragen. Met de kennis van nu kunnen we zeggen dat dit beleid werkt, maar dat het ook heeft bijgedragen aan een scherper scheidingslijn tussen vaste en flexibele contracten. Tot 2013 gold namelijk dat de financiële verantwoordelijkheid van werkgevers zich beperkte tot werknemers met vaste contracten. Hierdoor is het relatieve arbeidsongeschiktheidsrisico van flexibel personeel sterk toegenomen – zie ook de bijdrage van Murre en Jansen (2019) in dit nummer.

Door invoering van de wet Beperking ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid vangnetters (BeZaVa) lijkt de onbedoelde bijwerking van de WIA ingedamd te zijn, maar enige reflectie op de werkingskracht van financiële prikkels voor werkgevers is nog steeds op zijn plaats. In hoeverre kunnen we verwachten dat werkgevers in staat zijn de werknemers te re-integreren die zij maar enkele maanden in dienst hebben gehad? Is de druk op werkgevers nu niet dermate hoog dat daardoor sommige werknemers niet meer aan de slag kunnen komen en uiteindelijk via de WW in de WIA belanden? Dit zijn lastige vragen voor beleidsmakers, aangezien zachtere prikkels wellicht een deel van de verdiensten van het huidige stelsel tenietdoen. Maar het zijn wel vragen die aandacht blijven vereisen, hoe moeilijk ze ook zijn. En in dit licht bezien heeft ook de WIA een extra betekenis gekregen: 'Wat Ingewikkeld Allemaal!'

Literatuur

- Berendsen, E. en C. van Deursen (2017) *Wat is er aan de hand met de WIA? De instroomontwikkelingen in 2015 en 2016* geduid. UWV Kennisverslag 2017-5.
- Goossens, A. (2019) *Hervorming WAO moet beter worden afgerond*. *ESB*, 104(4772), 162–164.
- Jong, P. de, T. Everhardt en C. Schrijvershof (2013) *Duurzaam niet-duurzaam? Onderzoek naar niet-duurzaam volledig arbeidsongeschikt verklaarden*. Rapport APE, 967-01.
- Koning, P. en M. Lindeboom (2015) *The rise and fall of disability insurance enrollment in the Netherlands*. *Journal of Economic Perspectives*, 29(2), 151–172.
- Murre, J. en J. Jansen (2019) *Flexkracht blijft vaker niet-duurzaam arbeidsongeschikt dan vaste werknemer*. *ESB*, 104(4772), 155–157.
- NRC (1999) *Op naar de een miljoen*. *NRC Handelsblad*, 17 augustus.
- SCP (2016) *Beperkt in functie: Trendrapportage verzuim, arbeidsongeschiktheid en arbeidsdeelname van mensen met gezondheidsbeperkingen*. Den Haag: SCP.
- Sonsbeek, J.-M. van, en R. Gradus (2013) *Estimating the effects of recent disability reforms in the Netherlands*. *Oxford Economic Papers*, 65(4), 832–855.
- Sonsbeek, J.-M. van, T. Kantarci en Y. Zhang (2019) *WIA stimuleert arbeidsdeelname en inkomen meer dan WAO*. *ESB*, 104(4772), 158–161.
- Zwijzen, S., J.-M. van Sonsbeek en P. Koning (2015) *De prikkelbaarheid van arbeidsgehandicapten*. *ESB*, 100(4706S), 26–31.

Werk

Flexkracht blijft vaker niet-duurzaam arbeidsongeschikt dan vaste werknemer

De in 2006 ingevoerde arbeidsongeschiktheidsregeling WIA focust sterker op het hervatten van werk dan de WAO-regeling tot 2006 deed. In hoeverre is de uitkeringsstatus nu inderdaad tijdelijk? Een analyse vijf jaar later van de status van aanvragers uit 2010.

IN HET KORT

- Aanvragers zonder werkgever blijven vaker niet-duurzaam arbeidsongeschikt dan vaste werknemers.
- Vaste werknemers worden vaker volledig arbeidsongeschikt, of hebben geen arbeidsongeschiktheidsuitkering meer.
- Mogelijk komt dit doordat werkgevers meebetalen aan de uitkering van niet-duurzaam arbeidsongeschikte werknemers.

JOYCE MURRE

Beleidsmedewerker bij het Ministerie van Economische Zaken en Klimaat

JOS JANSEN

Beleidsmedewerker bij het Ministerie van Financiën

“Nederland is ziek”. Met die woorden gaf premier Lubbers in de jaren negentig het startschot voor ingrijpende hervormingen van de arbeidsongeschiktheidsregeling. Het sluitstuk daarvan is de in 2006 ingevoerde Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen (WIA), als vervanging van de Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO). Met de WIA is de focus komen te liggen op werkhervatting waar mogelijk, met behoud van inkomensbescherming. Mede als gevolg hiervan is het aantal arbeidsbepikten met een uitkering (exclusief Wajong) gedaald van ongeveer 880.000 personen in 1990 tot ongeveer 550.000 in 2017 (MinFin, 2017).

WIA in 2010

Wanneer een werknemer ziek wordt, is de werkgever verplicht gedurende twee jaar loon door te betalen (minstens 70 procent van het dagloon) en de werknemer te re-integreren. De werkgever kan dit risico bij een private verzekeraar onderbrengen, maar mag het ook zelf dragen.

Na twee jaar kan een zieke werknemer een WIA-uitkering aanvragen. Bij de WIA-claimbeoordeling worden de mate en de duurzaamheid van de arbeidsongeschiktheid vastgesteld. Mensen die volledig en duurzaam arbeidsongeschikt zijn (dus voor meer dan tachtig procent arbeids-

beperkt), komen in de Inkomensverzekering voor volledig en duurzaam arbeidsongeschikten (IVA). Hun uitkering bedraagt 75 procent van het dagloon. Voor niet-duurzaam arbeidsongeschikten is er de Werkhervattingsregeling gedeeltelijk arbeidsongeschikten (WGA). Deze kent twee regimes: mensen die volledig arbeidsongeschikt zijn (WGA 80–100) krijgen een uitkering van 70 procent van het dagloon, mensen die gedeeltelijk arbeidsongeschikt zijn (WGA 35–80) krijgen (op termijn) een uitkering die afhangt van het arbeidsongeschiktheidspercentage en de mate van werkhervatting, met als achterliggende gedachte dat mensen hun resterende verdien capaciteit voldoende moeten benutten. Als het arbeidsongeschiktheidspercentage lager is dan 35 procent, kan men geen aanspraak maken op een WIA-uitkering.

Werkgevers blijven na twee jaar loondoorbetaling nog voor een periode van tien jaar verantwoordelijk voor de re-integratie van hun voormalige werknemers die in de WGA zitten, en financieel verantwoordelijk voor een deel van hun uitkeringslasten. Zij kunnen het risico privaat of publiek verzekeren (bij het UWV), waarbij hun verzekeringspremie afhangt van de schadelast die hun werknemers veroorzaken of hebben veroorzaakt.

Als zieke werknemers hun baan verliezen – bijvoorbeeld omdat zij uitzendkracht zijn, hun tijdelijke contract afloopt of hun werkgever failliet gaat – dan kunnen zij aanspraak maken op een Ziektewetuitkering van zeventig procent van het dagloon. Ook mensen met een WW-uitkering komen als ze (langdurig) ziek worden in de Ziektewet. UWV betaalt de Ziektewetuitkering uit en is verantwoordelijk voor de re-integratie.

Verskil met en zonder werkgever

We beschikken over UWV- en CBS-microdata van alle 53.000 WIA-aanvragers over het tijdvak 2010–2015. Op basis van de claimbeoordeling vallen de aanvragers in een van de vier mogelijke uitkerings situaties: IVA, WGA 80–100, WGA 35–80 of geen WIA-uitkering (WIA 35-min). Van de aanvragers had 52 procent een werkgever, 48 procent had dat niet.

Omdat de gezondheid en arbeidsmogelijkheden na de claimbeoordeling kunnen veranderen, kan er opnieuw een claimbeoordeling door het UWV plaatsvinden. Het UWV kan zelf tot een herbeoordeling besluiten en de werknemer, de werkgever en diens verzekeraar kunnen een herbeoordeling door het UWV aanvragen. Het merendeel van de

WIA-aanvragers zit vijf jaar later nog in dezelfde uitkeringssituatie. Ongeveer twintig procent van de groep die initieel is afgewezen voor een uitkering, heeft na vijf jaar wel een WIA-uitkering.

Opvallend is dat aanvragers met een werkgever vijf jaar na de WIA-aanvraag veel vaker van uitkeringssituatie zijn veranderd dan aanvragers zonder werkgever (figuur 1). Zo heeft dertig procent van de aanvragers met een werkgever die instroomden in de WGA 80–100 na vijf jaar een IVA-uitkering; voor mensen zonder werkgever is dat slechts tien procent. Ook in de WGA 35–80 geldt dat aanvragers met een werkgever vaker naar de IVA stromen. In mindere mate zien we een vergelijkbaar patroon bij de uitstroom uit de WIA-uitkering: aanvragers met werkgever zitten vijf jaar na de aanvraag minder vaak nog in de WGA 35–80 en WGA 80–100 dan aanvragers zonder werkgever.

Analyse

Het is denkbaar dat aanvragers met werkgever vaker uit de WGA 35–80 en WGA 80–100 stromen dan aanvragers zonder werkgever door verschillen in achtergrondkenmerken tussen beide groepen. Zo zijn aanvragers met een werkgever over het algemeen ouder en hebben ze minder vaak een niet-westerse achtergrond. Om te onderzoeken of de gevonden verschillen alleen verschillen in populatie weerspiegelen, schatten we lineaire regressies waarin ook een aantal relevante achtergrondkenmerken als verklarende variabelen zijn opgenomen (zie Murte, 2018).

We kijken alleen naar aanvragers die zijn toegelaten tot de WGA, en splitsen die op in drie groepen: aanvragers met een publiek verzekerde werkgever, aanvragers met een privaat of niet verzekerde werkgever, en aanvragers zonder werkgever. De afhankelijke dummy-variabele is 1 als de persoon een overgang heeft gemaakt naar de IVA respectievelijk 'geen uitkering'. We kijken zowel na drie als na vijf jaar naar de status van de verschillende WGA-groepen.

Tabel 1 geeft de resultaten. Aanvragers met een publiek verzekerde werkgever vormen de referentiegroep. Het blijkt dat ook met verder vergelijkbare kenmerken, aanvragers zonder werkgever een kleinere kans hebben om een overgang te maken naar de IVA, dan aanvragers die nog in dienst zijn van een werkgever. Verder blijkt dat een aanvrager met een privaat of niet verzekerde werkgever in de WGA 80–100-categorie, na vijf jaar 17 procent vaker in de IVA te vinden is dan een aanvrager met een publiek verzekerde werkgever. Vergeleken met een aanvrager zonder werkgever is dit verschil zelfs 26 procent. Bij personen die op niet-medische gronden in de WGA 80–100-categorie zitten, zijn deze cijfers zelfs nog iets hoger (Murte, 2018).

Ook de uitstroom uit de WIA gebeurt significant vaker bij aanvragers met een privaat of niet verzekerde werkgever dan bij andere aanvragers. Dit is in lijn met de bevindingen van SEO (2018). Aanvragers zonder werkgever zijn in dat onderzoek echter niet meegenomen.

Financiële prikkel

Het verschil in uitstroom uit de WGA tussen aanvragers met en zonder werkgever kan waarschijnlijk verklaard worden uit het doorbelasten van WGA-uitkeringslasten aan voormalige werkgevers voor een periode van tien jaar. Dit verschaft werkgevers een financieel belang om hun voormalige werknemers geplaatst te krijgen in de IVA, die collectief gefinancierd wordt, of om ze uit de WGA te laten stromen zodat er geen sprake meer is van een uitkering. In beide gevallen hoeft de werkgever geen WGA-uitkeringslasten meer te betalen en valt zijn (toekomstige) verzekeringspremie lager uit. Dit geeft de werkgever dus een prikkel om een herbeoordeling aan te vragen naar aanleiding van een eventuele verandering in de gezondheid. Daarnaast suggereert het relatief grote verschil in doorstroom tussen aanvragers met privaat versus publiek verzekerde werkgevers dat niet alleen werkgeversprikkel een rol spelen, maar ook de betrokkenheid van een commerciële verzekeraar.

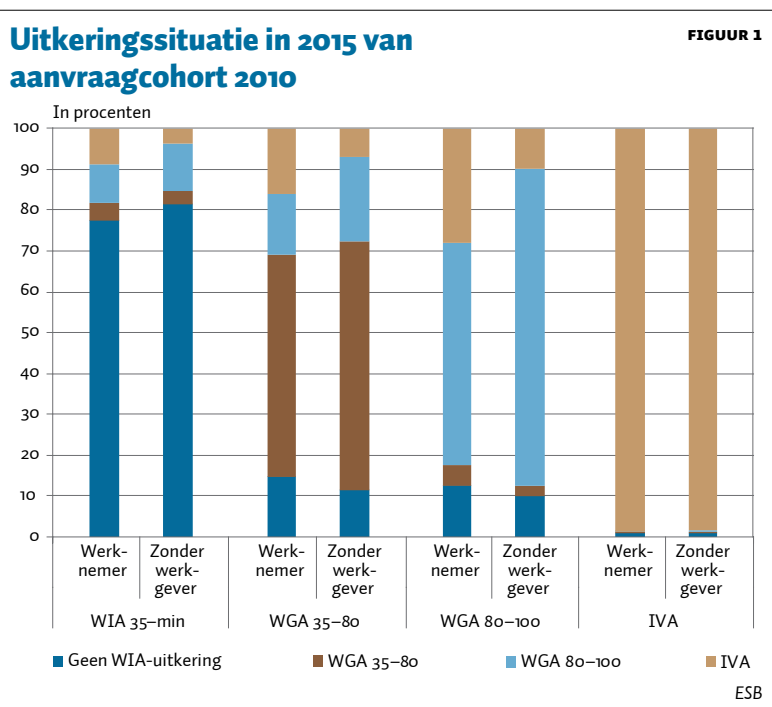
De financiële prikkel om werknemers uit de WGA te laten stromen, is gemiddeld genomen voor privaat verzekerde en niet-verzekerde werkgevers groter dan voor publiek verzekerde werkgevers. Kleine werkgevers die publiek verzekerd zijn, hebben namelijk geen prikkel omdat zij UWV een vaste sectorpremie betalen. UWV heeft als publieke organisatie geen winstoogmerk en daardoor geen financieel belang om mensen uit de WGA te laten stromen.

De WGA-uitkeringslasten van aanvragers zonder werkgever, die via de Ziektewet in de WIA zijn gekomen, worden daarentegen niet doorbelast aan de voormalige werkgever (voor dit cohort althans, sinds 2013 is dit veranderd).

Ongelijk en ondoelmatig

Financiële prikkels voor werkgevers helpen om arbeidsongeschiktheid te beperken (MinFin, 2017), maar kunnen ook onbedoelde, negatieve effecten hebben. In dit geval stimuleert het geheel aan regels de doorstroming van niet-duurzaam arbeidsongeschikte werknemers naar de IVA.

Voor zover dit betekent dat WIA-gerechtigden in de categorie terechtkomen waarin ze thuishoren, dan is dat

een goede zaak. Het verschil in doorstroom naar de IVA tussen aanvragers met en zonder een werkgever wijst echter op een vorm van ongelijkheid bij de toegang tot de IVA. Weliswaar kunnen alle belanghebbenden – werkgevers, verzekeraars, WGA-gerechtigden en UWV – een herbeoordeling aanvragen, maar aanvragers zonder werkgever hebben wel minder partijen die op hen ‘letten’. Bovendien heeft UWV een beperkte capaciteit voor het uitvoeren van herbeoordelingen. Herbeoordelingen die zijn aangevraagd door een externe partij krijgen voorrang (Van Deursen, 2018). In 2015 vond bijvoorbeeld slechts een derde van de uitgevoerde herbeoordelingen plaats op initiatief van UWV (SZW, 2016).

Naast een ongelijke toegang tot de IVA zorgt de werkgeversprikkel tot doorstroming ook voor stijgende collectieve kosten. IVA-gerechtigden ontvangen een hogere uitkering dan WGA-gerechtigden, en ze hebben geen re-integratieverplichtingen. De kans op uitstroom uit de IVA is dan ook vrijwel nihil. Maatschappelijk gezien kan dit dus ondoelmatig zijn.

Veranderingen sinds 2010

In dit artikel analyseren we het cohort aanvragers uit 2010. Sinds 2013 is de prikkelstructuur voor werkgevers en verzekeraars vanuit maatschappelijk oogpunt echter op twee punten verbeterd.

Ten eerste is er minder ruimte voor strategisch gedrag door verzekeraars. Een claimbeoordeling bevat inherent een foutenmarge, en het aanvragen van een herbeoordeling is gratis. Dit kan strategisch gedrag bij verzekeraars en werkgevers stimuleren, zodat ze de WGA-gerechtigden via herbeoordelingen proberen te laten overgaan naar een uitkeringsregime waarbij de werkgevers niet meer financieel verantwoordelijk zijn. In 2013 hebben UWV en de verzekeraars een convenant afgesloten waarin er is afgesproken dat verzekeraars een herbeoordelingsaanvraag voldoende zullen motiveren.

Ten tweede zijn de prikkels voor werkgevers veranderd. Sinds de invoering van de Wet beperking ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid van vangnetters (BeZaVa) in 2013 zijn werkgevers ook financieel verantwoordelijk voor de Ziektewet- en WGA-uitkeringslasten van hun uitzendkrachten en tijdelijke contracten. Deze wet geeft de werkgevers prikkels om ziekte en arbeidsongeschiktheid van hun flexibele werknemers te voorkomen, maar ook om deze uit de WGA te krijgen. Vanaf 2017 kunnen werkgevers ook eigenrisicodrager zijn voor de uitkeringslasten van hun zieke flexibele werknemers. De wijzigingen verkleinen naar verwachting het verschil tussen de overgangen van WIA-aanvragers met en zonder werkgever. In hoeverre dat daadwerkelijk het geval is, kan op termijn – de eerste WIA-instroom onder de nieuwe regels vond in 2015 plaats – worden onderzocht door eenzelfde analyse uit te voeren voor een recenter aanvraagcohort.

Voor de WIA-aanvragers zonder werkgever die ziek zijn geworden terwijl ze een werkloosheidsuitkering hadden, is er niets veranderd ten opzichte van 2010. Voor hen is de IVA dus waarschijnlijk nog altijd minder toegankelijk.

Verder kan men zich afvragen of het maatschappelijk gewenst is om, via een financiële prikkel, de door-

Effect werkgever op overgangskansen in de WGA, aanvragerscohort 2010

TABEL 1

	WGA 35–80		WGA 80–100	
	na 3 jaar	na 5 jaar	na 3 jaar	na 5 jaar
Overgang naar IVA				
Zonder werkgever	-0,04***	-0,07***	-0,04***	-0,09***
Privaat of niet verzekerde werkgever	0,01	0,03*	0,07***	0,17***
Overgang naar geen WIA-uitkering				
Zonder werkgever	0,00	-0,00	-0,01	-0,03***
Privaat of niet verzekerde werkgever	0,017	0,04**	0,02*	0,07***

*/**/** Significant op respectievelijk tien-, vijf- en eenprocentniveau.

Noot: Aanvragers met een publiek verzekerde werkgever vormen de referentiecategorie. Naast de variabelen in de tabel, zijn de volgende controlevariabelen meegenomen: inkomensklasse partner, vermogensklasse huishouden, samenstelling huishouden, belangrijkste inkomstenbron huishouden, uurloon voor ziekte, het aantal functionele beperkingen bij de claimbeoordeling, werkzame sector voor ziekte, geslacht, leeftijd, etnische achtergrond, aantal gewerkte uren vóór ziekte, en of de aanvrager nog (gedeeltelijk) werkzaam was tijdens de claimbeoordeling.

ESB

stroom van de WGA naar de IVA te bevorderen. Dit kan de arbeidsparticipatie immers verlagen. De overheid zou de prikkel om WGA-gerechtigden naar de IVA te laten overgaan, sterk kunnen afzwakken door de financiële verplichtingen van werkgevers alleen te beëindigen in geval van uitstroom uit de WIA. Werkgevers hebben dan alleen nog een zekere prikkel om de IVA-route te verkennen omdat dan de re-integratieverplichtingen die ze bij de WGA hebben vervallen.

Literatuur

Deursen, C. van (2018) *UWV Kennisverslag 2018-5; minder beroep op WGA bij eigen risico dragen?* Amsterdam: Kenniscentrum UWV.

MinFin (2017) *IBO geschikt voor de arbeidsmarkt: mogelijkheden om de arbeidsparticipatie in de WIA te bevorderen*. Publicatie te vinden op www.rijksbegroting.nl.

Murre, J. (2018) *Financial incentives in the Dutch disability insurance*. Master-scriptie, Erasmus Universiteit Rotterdam, te vinden op www.esb.nu/murre.

SEO (2018) *Effectiviteit WGA-verzekering bij Achmea*. SEO-rapport 2018-41.

SZW (2016) *Kamerbrief integraal plan herbeoordelingen*, 31 mei. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

WIA stimuleert arbeidsdeelnemers en inkomen meer dan WAO

De Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen (WIA) leidde in eerste instantie tot een drastische daling van het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen. Maar wat is het effect van de wet op de langere termijn? En blijven mensen die niet meer in de WIA terecht kunnen duurzaam aan het werk, of komen zij in plaats daarvan in andere uitkeringen terecht?

IN HET KORT

- Het percentage arbeidsongeschiktheidsuitkeringen is onder de WIA duurzaam lager dan onder de WAO.
- Het lagere percentage arbeidsongeschiktheidsuitkeringen vertaalt zich voor een derde in een hogere arbeidsdeelnemers.
- Het totale inkomen van langdurig zieken is onder de WIA hoger dan onder de WAO.

JAN-MAARTEN VAN SONSBEEK

Chief science officer bij het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid

TUNGA KANTARCI

Postdoc aan de Universiteit van Tilburg

YI ZHANG

Promovendus aan de Universiteit van Tilburg

Begin deze eeuw naderde het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen in Nederland het miljoen. Nederland had daarmee een van de hoogste arbeidsongeschiktheidspercentages ter wereld. Opeenvolgende kabinetten paktten dit probleem aan met een reeks ingrijpende systeemhervormingen. In 2006 werd als sluitstuk van die reeks een wet van kracht voor nieuwe arbeidsongeschikten – de Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen (WIA) – als opvolger van de Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO), die zo uit de hand gelopen was.

De WIA beoogde een breuk met het verleden door de activering van arbeidsongeschikten centraal te stellen, zodanig dat zij maximaal gestimuleerd zouden worden om naar vermogen te werken, en door pas in aanvulling daarop inkomensondersteuning te bieden. Op die manier zou de WIA moeten leiden tot minder uitkeringen en tot een hogere arbeidsparticipatie. Als opmaat naar de WIA werd per 2004 de loondoorbetaling bij ziekte verlengd van één naar twee jaar.

De WIA leidde tot een forse daling van het jaarlijkse aantal nieuwe uitkeringen (de instroom), bovenop wat er al bereikt was door de eerdere hervormingen (Van Sonsbeek en Gradus, 2013). Als gevolg van de WIA werd dan ook een aanzienlijke besparing op de arbeidsongeschiktheids-

uitkeringen bereikt. Bovendien zorgde de financiële prikkel bij gedeeltelijk arbeidsongeschikten in de WIA ook voor een iets hogere arbeidsdeelnemers, echter zonder dat mensen uit hun uitkering komen (Koning en Van Sonsbeek, 2017).

Of de WIA op de lange termijn een succes zal zijn, is nog een open vraag. Daarvoor moeten we in de eerste plaats weten in welke mate de initiële effecten van de WIA structureel zijn of juist wegebben na verloop van tijd – bijvoorbeeld omdat mensen die eerst niet in de WIA komen, later zieker worden en alsnog arbeidsongeschikt raken. De kernvraag is vervolgens in welke mate de daling van het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen heeft geleid tot een stijging van de arbeidsparticipatie, of juist tot een stijging van het aantal mensen in andere uitkeringen, zoals de WW en de bijstand. Hiermee samenhangend speelt ook de vraag welk effect de WIA heeft gehad op de inkomenspositie van langdurig zieken. In de ramingen die vooraf aan de WIA werden gemaakt (Van Sonsbeek en Gradus, 2006) werd er immers gesteld dat, ondanks de besparingen op de WIA, de inkomenspositie van langdurig zieken niet zou verslechteren als gevolg van de hogere arbeidsparticipatie.

DATA EN METHODE

De nog openstaande vragen zijn niet goed te beantwoorden met macro-cijfers over de ontwikkeling van de arbeidsparticipatie en de aantallen WW- en bijstandsuitkeringen. Daarvoor zijn er te veel versturende invloeden, bijvoorbeeld van de conjunctuurcyclus en van andere beleidsmaatregelen, zoals de afschaffing van de regelingen voor vervroegde pensionering en de veranderingen in de WW. Een quasi-experimentele onderzoeksopzet maakt het wel mogelijk om inzicht te krijgen in het structurele effect van de WIA. We maken in dit onderzoek gebruik van een microdatabestand van UWV met gegevens van langdurig zieken (in ons onderzoek gedefinieerd als minstens een half jaar), die ziek zijn geworden in het laatste kwartaal van 2003 en het eerste kwartaal van 2004. Die twee groepen langdurig zieken hebben, omdat ze rond dezelfde tijd ziek werden, vergelijkbare achtergrondkenmerken (onder meer naar geslacht, leeftijd, contractvorm en loon). Maar de mensen die eind 2003 ziek werden vallen onder de WAO, en de mensen die begin 2004 ziek werden vallen onder de WIA. Deze twee groepen kunnen tot en met 2015 worden vergeleken aan gaande hun arbeidsdeelnemers en uitkeringsgebruik. Vooruitlopend op de invoering van de WIA werden er per 1 oktober

2004 overigens al de toelatingscriteria voor de WAO aangescherpt, vastgelegd in het zogeheten Schattingsbesluit. Deze criteria zijn relevant voor de mensen die in het laatste kwartaal van 2003 ziek werden. We vergelijken dus de WIA met de strengere WAO, en niet met de soepeler WAO van vóór het Schattingsbesluit.

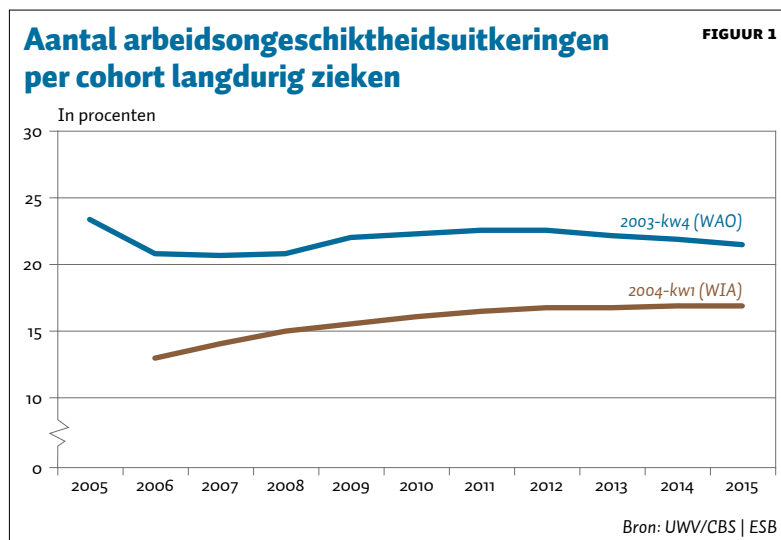
EFFECT OP ARBEIDSDEELNAME EN UITKERINGEN

Het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen in de WIA ligt structureel lager dan in de WAO. Het verschil in het percentage langdurig zieken in beide cohorten was bijna acht procentpunt in 2006, en neemt langzaam af tot bijna vijf procentpunt in 2015 (figuur 1). Een eerste vergelijking is pas mogelijk in 2006 omdat het WIA-cohort pas na twee jaar ziekte een arbeidsongeschiktheidsuitkering kan aanvragen.

Een reden dat het WIA-gebruik van de zieken uit 2004 stijgt in de eerste vijf jaar na de keuring is dat een deel van de mensen die aanvankelijk niet in aanmerking komen voor de WIA, later alsnog instroomt vanwege toegenomen gezondheidsproblemen (Van Deursen en Van Loo, 2010). Bij het WAO-gebruik van de zieken uit 2003 komt een dergelijke verlate instroom ook voor, maar speelt verder ook een ander effect, dat in het begin zwaarder weegt. In de eerste WAO-jaren treedt nog relatief frequent herstel op (Van Sonsbeek en Alblas, 2012). Daardoor daalt het WAO-gebruik van 2005 op 2006, en blijft vervolgens nog een paar jaar constant. Hoewel het gemakkelijker was om in de WAO te komen dan in de WIA, betekende dat dus niet dat mensen die eenmaal in de WAO zaten er nooit

meer uit kwamen. Uitstroom uit de WIA komt daarentegen slechts zeer beperkt voor.

Het lagere percentage arbeidsongeschikten in de WIA vertaalt zich voor een derde in een stijging van het aandeel werkenden, en voor een derde in een stijging van het aantal andere uitkeringen, zoals WW, bijstand en Ziekte-wet (figuur 2). Het resterende verschil betreft onder meer mensen die niet werken en ook geen uitkering ontvangen, bijvoorbeeld omdat zij geen recht op een andere uitkering hebben vanwege partnerinkomen, eigen vermogen of het

verlopen van hun WW-recht. Het percentage werkenden in het WIA-cohort is tussen 2007 en 2015 gemiddeld 1,8 procentpunt hoger dan in het WAO-cohort, terwijl het percentage arbeidsongeschiktheidsuitkeringen gemiddeld over dezelfde periode in het WIA-cohort 5,8 procentpunt lager ligt. Als na langdurige ziekte de deur naar de WIA gesloten blijft, blijkt het vinden van vervangend werk dus lang niet voor iedereen weggelegd. De mensen in het WIA-cohort die niet aan het werk komen, ontvangen mogelijk een andere uitkering, zoals WW, bijstand of Ziektewet. Het percentage andere uitkeringen in het WIA-cohort ligt tussen 2007 en 2015 gemiddeld 1,6 procentpunt hoger dan in het WAO-cohort. Dit stemt overeen met de analyse van Koning en Van Vuuren (2010) dat er in de oude WAO een werkloosheidscomponent zit besloten. Een eerste betrouwbare uitspraak over het effect van de WIA op de arbeidsparticipatie kan overigens pas in 2007 worden gedaan, omdat in 2006 een deel van de mensen uit het 2004-cohort nog aan het eind zit van hun loondoorbetalingsperiode bij ziekte, waarbinnen ze per definitie dus nog werkend zijn.

De vergelijking tussen WIA en WAO is gecorrigeerd voor verschillende versturende factoren. Ten eerste ontvangen gedeeltelijk arbeidsongeschikten uit het WAO-cohort vaak zowel een gedeeltelijke WAO-uitkering als een gedeeltelijke WW-uitkering. Gedeeltelijk arbeidsongeschikten uit het WIA-cohort ontvangen één geïntegreerde WGA-uitkering, waarbij de werkloosheidscomponent inbegrepen is. Ten tweede kunnen WAO'ers die met hun uitkering en eventuele toeslagen niet aan het sociaal minimum komen, bijstand aanvragen. In de WIA kunnen de toeslagen op een dergelijke lage uitkering zodanig opgehoogd worden dat de bijstandsaanvraag niet meer nodig is. Het hogere gebruik van andere uitkeringen door het WIA-cohort neemt af in de tijd, wat een logisch gevolg is van het feit dat het WW-recht slechts tijdelijk is.

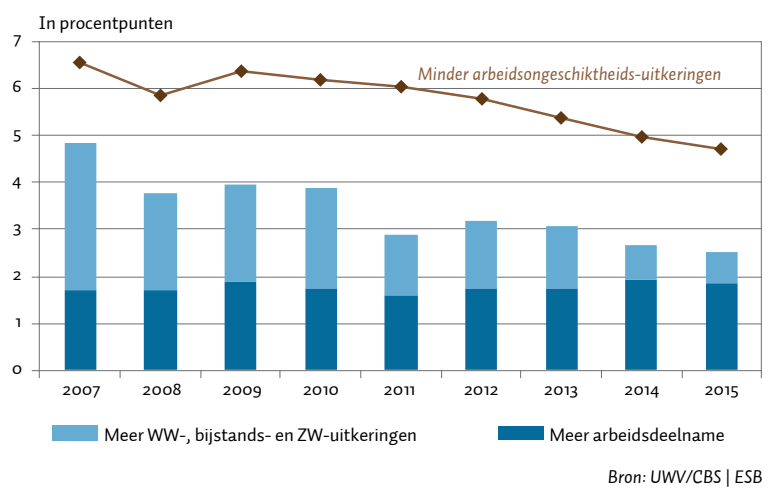
INKOMENSGEVOLGEN

Het gemiddelde inkomen van langdurig zieken is als gevolg van de WIA gemiddeld over de periode 2007–2015 330 euro per jaar hoger dan in de WAO (figuur 3). Dit gemiddelde inkomen bestaat uit het jaarlijkse bedrag dat een persoon uit de twee cohorten langdurig zieken krijgt aan arbeidsongeschiktheidsuitkeringen, loon en andere uitkeringen. Het cohort zieken uit 2004 krijgt minder inkomen uit arbeidsongeschiktheidsuitkeringen dan de zieken uit 2003, omdat minder mensen in de WIA terecht kwamen dan in de WAO. Gemiddeld over de periode 2007–2015 is dit inkomen 567 euro per jaar lager (figuur 3). Het cohort zieken uit 2004 compenseert dat echter met hogere inkomsten uit arbeid. In dezelfde periode verdienen zij gemiddeld 818 euro per jaar meer dan de zieken uit 2003. Daarbij is geen rekening gehouden met de verdiensten uit arbeid als zelfstandige. Ook ontvangen zij in deze periode gemiddeld 78 euro per jaar meer aan andere uitkeringen. Daarmee wordt de verwachting op basis van de ex-ante evaluatie van de WIA overtroffen dat de uitkeringsdaling gemiddeld genomen gecompenseerd zou worden door loonstijging (Van Sonsbeek en Gradus, 2006).

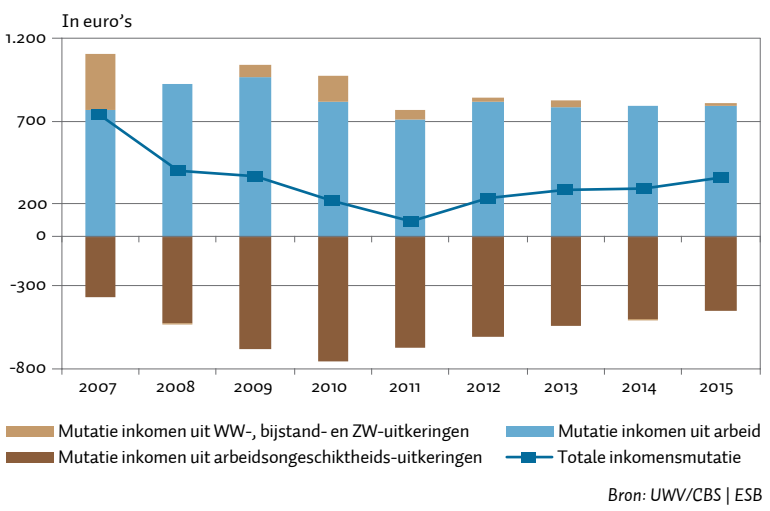
In de vorige paragraaf bleek dat het lagere aantal arbeidsongeschikten in de WIA zich maar voor een derde heeft vertaald in een hogere arbeidsdeelname. Toch is het gemiddelde inkomen uit arbeid van het WIA-cohort meer gestegen ten opzichte van het WAO-cohort dan dat het inkomen uit arbeidsongeschiktheid gedaald is. Dat komt door twee redenen.

Ten eerste is de procentuele afname van het uitgekeerde bedrag aan arbeidsongeschiktheidsuitkeringen kleiner dan de procentuele afname van het aantal mensen dat recht heeft op een arbeidsongeschiktheidsuitkering, omdat in de WIA de toetredingsdrempel verhoogd is van een mate van ongeschiktheid van 15 naar 35 procent waardoor met name de lage uitkeringen voor lagere mates van arbeidsongeschiktheid zijn weggefallen. Ten tweede is het gemiddelde inkomen uit arbeid van het WIA-cohort niet alleen hoger dan in het WAO-cohort, omdat er meer mensen uit het WIA-cohort werken, maar ook omdat de mensen uit het WIA-cohort gemiddeld meer verdienen. Het hogere inkomen wordt voor 40 procent veroorzaakt door mensen die onder het WAO-regime helemaal niet zouden werken en dat als gevolg van de WIA nu wel doen (de extensieve

Mutaties uitkeringsgebruik en arbeidsparticipatie WIA ten opzichte van WAO FIGUUR 2

Mutaties inkomen uit uitkeringen en arbeid WIA ten opzichte van WAO FIGUUR 3

marge), en voor 60 procent door mensen die bijvoorbeeld in de WAO een kleine uitkering zouden aanvullen met loon uit werk en die nu onder het WIA-regime erin slagen om aanmerkelijk meer loon te verdienen (de intensieve marge).

De inkomenseffecten van de WIA zijn gunstiger dan de inkomenseffecten van herbeoordelingen in de WAO in de jaren negentig. Borghans et al. (2014) toonden voor deze groep aan dat mensen hun verlies aan WAO-uitkering slechts gedeeltelijk (voor 62 procent) konden compenseren met hogere verdiensten uit arbeid. Garcia-Mandicó et al. (2018) vinden vergelijkbare resultaten voor herbeoordeelde WAO'ers in de periode 2005–2009. Deze groep compenseert het verlies aan WAO-uitkering voor 64 procent met inkomsten uit arbeid.

De gunstiger inkomenseffecten van de WIA kunnen verklaard worden door de grotere kans om het verlies aan uitkering te compenseren via inkomen uit arbeid voor langdurig zieken die niet meer in de WIA terecht kunnen, dan voor mensen die al langdurig een WAO-uitkering hadden. In tegenstelling tot de herbeoordeelde WAO'ers hebben deze langdurig zieken vaak nog een band met hun werkgever en zolang die aanwezig is, is de kans op succesvolle re-integratie het grootst. Ook is het bekend dat naarmate een zieke langduriger verzuimt, diens vaardigheden afnemen, waardoor werkherwinning moeilijker wordt. Deze argumentatie wordt ondersteund door uitsplitsing van onze cijfers naar subgroepen, waaruit blijkt dat de arbeidsdeelname en het daarmee verdiende inkomen zich onder de WIA het gunstigst ontwikkelden bij langdurig zieken met een vast contract en het ongunstigst bij mensen die al werkloos waren op het moment van ziek worden.

CONCLUSIE

De WIA is geslaagd in haar doelstelling om arbeidsongeschikten te activeren en de arbeidsparticipatie structureel te verhogen. Dit blijkt uit een microdata-analyse waarbij een cohort zieken van vlak na invoering van de WIA is vergeleken met een cohort zieken van vlak daarvoor. In eerste instantie leidde de WIA tot een scherpe daling van de instroom in vergelijking met de WAO. Een deel van de mensen die aanvankelijk niet meer in aanmerking komen voor de WIA, stroomt later vanwege toegenomen gezondheidsproblemen alsnog in, maar het lagere percentage arbeidsongeschiktheidsuitkeringen in de WIA in vergelijking met de WAO is grotendeels duurzaam. Het lagere percentage arbeidsongeschiktheidsuitkeringen vertaalt zich voor een derde in een hoger aandeel werkenden en voor een derde in een hoger percentage andere uitkeringen. De hogere arbeidsparticipatie blijkt stabiel in de tijd, terwijl het hogere gebruik van andere uitkeringen in de tijd afneemt.

Het cohort zieken in de WIA genereert gemiddeld een hoger inkomen dan het cohort zieken in de WAO. Weliswaar valt onder de WIA het gemiddelde inkomen uit arbeidsongeschiktheidsuitkeringen lager uit, maar daartegenover staat een grotere toename van het gemiddelde inkomen uit arbeid. Naast de beperkte participatiewinst aan de extensieve marge is er ook een aanzienlijke loonstijging aan de intensieve marge. Deze resultaten zijn gunstiger dan die uit eerder onderzoek naar herbeoordeelde WAO'ers die al langer in de uitkering zaten.

Literatuur

- Berendsen, E. en C. van Deursen (2013) Stijging WIA-instroom 2006–2012: invloed van demografie, opbouw en administratieve wijzigingen. *UWV Kennisverslag* 2013-3, 17–24.
- Borghans, L., A.C. Gielen en E.F.P. Luttmer (2014) Social support substitution and the earnings rebound: evidence from a regression discontinuity in disability insurance reform. *American Economic Journal: Economic Policy*, 6(4), 34–70.
- Deursen, C. van, en J. van Loo (2010) *Analyse stijging WIA-instroom II*. UWV Kennismemo 10/07.
- Garcia-Mandicó, S., P. Garcia-Gómez, A.C. Gielen en O. O'Donnell (2018) *Earnings responses to disability benefit cuts*. IZA Discussion Paper, 11410.
- IBO (2017) *Geschied voor de arbeidsmarkt: mogelijkheden om de arbeidsparticipatie in de WIA te bevorderen*, april. Rapport te vinden op www.rijksbegroting.nl.
- Koning, P.W.C. en M. Lindeboom (2015) The rise and fall of disability insurance enrollment in the Netherlands. *Journal of Economic Perspectives*, 29(2), 151–172.
- Koning, P.W.C. en J.M. van Sonsbeek (2017) Making disability work? The effect of financial incentives on partially disabled workers. *Labour Economics*, 47, augustus, 202–215.
- Koning, P.W.C. en D.J. van Vuuren (2010) Disability insurance and unemployment insurance as substitute pathways. *Applied Economics*, 42(5), 575–588.
- Sonsbeek, J.M. van, en R. Alblas (2012) Disability benefit microsimulation models in the Netherlands. *Economic Modelling*, 29(3), 700–715.
- Sonsbeek, J.M. van, en R.H.J.M. Gradus (2006) A microsimulation analysis of the 2006 regime change in the Dutch disability scheme. *Economic Modelling*, 23(3), 427–456.
- Sonsbeek, J.M. van, en R.H.J.M. Gradus (2013) Estimating the effects of recent disability reforms in the Netherlands. *Oxford Economic Papers*, 65(4), 832–855.

Hervorming WAO moet beter worden afgerond

Met het SER-advies *Werken aan arbeidsgeschiktheid* stond de polder aan de basis van een ingrijpende hervorming van de WAO. In hoeverre zijn de uitgangspunten van het SER-advies in de WIA realiteit geworden en wat kan er nog worden verbeterd?

IN HET KORT

- Het onderscheid tussen duurzaam en niet-duurzaam arbeidsgeschikt is in de praktijk arbitrair.
- De hoogte van het loon en opleidingsniveau van mensen zijn sterk bepalend voor de kans op een uitkering en herstel.
- De gezamenlijke verantwoordelijkheid van werkgevers en werknemer is te weinig van de grond gekomen.

ANNELOES GOOSSENS

Secretaris sociale zekerheid bij VNO-NCW en MKB-Nederland

In 1990 opende premier Lubbers het academisch jaar van de Radboud Universiteit in Nijmegen met de oneliner 'Nederland is ziek'. Die conclusie trok hij op basis van de statistieken voor arbeidsgeschiktheid, ziekteverzuim, drop-outs en werkloosheid. Nederland telde op dat moment bijna een miljoen arbeidsgeschikten, wat de sociale zekerheid sterk belastte. Dit vroeg om een ingrijpende stelselwijziging. Zo vormden de uitkomsten van de Adviescommissie Arbeidsgeschiktheid (Commissie-Donner II) in 2001 en het SER-advies *Werken aan arbeidsgeschiktheid* in 2002 de basis voor de totstandkoming van de huidige WIA.

In het 'zieke' Nederland werd vooral de WAO-problematiek als zeer urgent ervaren. Politiek was er brede consensus dat een fundamentele wijziging van de inrichting van de verantwoordelijkheden en regelingen ten aanzien van ziekteverzuim en arbeidsgeschiktheid nodig was (SER 2002). De SER (2002) formuleerde vier doelstellingen waaraan het nieuwe beleidskader diende te voldoen. Ten eerste, een effectieve preventie van het ziekteverzuim die voorafgaat aan arbeidsgeschiktheid. Er waren te weinig preventieve maatregelen, waardoor instroom in de WAO onnodig hoog was. Ten tweede, een bevordering van de arbeidsdeelname van personen met een arbeidshandicap. Ten derde, een aanzienlijke beperking van het beroep op de arbeidsgeschiktheidsregelingen, inclusief de garantie van een adequate uitkering voor diegenen die geen arbeid op niveau meer kunnen uitvoeren. En ten slotte, het terugdringen van de financiële lasten van ziekte en arbeidsgeschiktheid. De lasten werden door de overheid en private partijen gedragen en daardoor ontbraken essentiële prikkels voor re-integratie.

In dit artikel wordt het huidige WIA-stelsel getoetst aan de uitgangspunten die in het SER-advies werden gehanteerd. Zo kunnen we meer inzicht krijgen in het succes van de WAO-hervormingen en kan aan de hand hiervan het beleid verder worden verbeterd.

SER-advies als basis voor hervorming

Het advies van de SER bevatte twee belangrijke uitgangspunten die daarna de basis vormden van het nieuwe arbeidsgeschiktheidsstelsel.

Het eerste uitgangspunt is een onderscheid tussen werknemers die duurzaam volledig arbeidsgeschikt zijn en werknemers met tijdelijke arbeidsbeperkingen. Deze ordening werd gemaakt op basis van een verondersteld verschil in kansen op de arbeidsmarkt. Een groot deel van de WAO-ontvangers had immers nog wel het vermogen om betaalde arbeid te verrichten. Voor hen zou een gedeeltelijke uitkering moeten volstaan en zou het nieuwe stelsel ervoor moeten zorgen dat zij hun resterende verdien capaciteit op de arbeidsmarkt gingen benutten. Hiermee werd een sterke beperking van het aantal uitkeringen beoogd.

Het tweede uitgangspunt is dat werkgevers en werknemers op sectoraal en ondernemingsniveau de primaire verantwoordelijkheid gingen dragen voor mensen met arbeidsbeperkingen. Werkgevers en werknemers moesten verantwoordelijk worden voor het aan het werk krijgen van werknemers die niet volledig zijn afgekeurd en voor de financiering van de uitkeringen van gedeeltelijk arbeidsgeschikten. Zo hebben werknemers en werkgevers een prikkel om bij te dragen aan het aan het werk houden van mensen en zo bij te dragen aan de optimale benutting van mensen met arbeidsbeperkingen. De overheid zou vooral verantwoordelijk moeten zijn voor de inkomensbescherming van werknemers die duurzaam volledig arbeidsgeschikt zijn en die naar verwachting niet meer inzetbaar zijn op de arbeidsmarkt.

Deze uitgangspunten uit het SER-advies lagen aan de basis van het nieuwe stelsel en werden ingebed in een bredere benadering van sociale partners met een samenhangend beleid gericht op preventie, arbeidsomstandigheden, verzuimbegeleiding, re-integratie en inkomensbeleid (Stichting van de Arbeid 2004).

Door te kijken naar de werking en de prikkels van het huidige WIA stelsel kunnen we zien in hoeverre de uitgangspunten nu zijn weerslag hebben gekregen in de WIA.

De werking van de WIA

De uitgangspunten van het SER-advies zijn tot uiting gekomen in de huidige wet: de WIA. Het eerste uitgangs-

punt is zichtbaar in het onderscheid tussen de regeling Werkhervatting gedeeltelijk arbeidsongeschikten (WGA) en de Inkomensvoorziening volledig duurzaam arbeidsongeschikten (IVA).

Om het onderscheid tussen duurzaam en niet-duurzaam volledig arbeidsongeschikt aan de WIA-poort te kunnen maken moet allereerst bepaald worden of er sprake is van volledige arbeidsongeschiktheid. Dit kan het geval zijn op basis van medische gronden, waarbij er geen mogelijkheid meer is voor re-integratie. Ook kan iemand op arbeidsdeskundige gronden volledig arbeidsongeschikt worden verklaard. In dat geval zijn er wel mogelijkheden maar ligt de resterende verdien capaciteit lager dan twintig procent van het zogenaamde 'maatmanloon' – het loon dat de werknemer gekregen zou hebben als hij niet ziek was geworden. De wijze van keuring op basis van verdien capaciteit is dus belangrijk voor de manier waarop het WIA-stelsel in de praktijk wordt uitgevoerd.

Duurzaamheid moeilijke criterium

De toekenning van een uitkering voor duurzaam volledig arbeidsongeschikten is alleen bedoeld voor mensen die nooit meer kunnen werken. Alleen als herstel uitgesloten is of op de lange termijn niet of nauwelijks is te verwachten, zal er sprake zijn van duurzame arbeidsongeschiktheid. Daarmee kent deze uitkering een sterke medische component en een strikte interpretatie van duurzaamheid. Dit heeft tot gevolg dat een grote groep volledig arbeidsongeschikten een WGA-uitkering krijgt, omdat deze groep in de toekomst mogelijk medische herstel mogelijkheden heeft.

Wanneer de wet op deze manier is opgezet mag dan ook een strikte scheiding verwacht worden tussen duurzaam en niet-duurzaam arbeidsongeschikten. De verwachting is dan ook de groep met een WGA-uitkering een andere samenstelling heeft dan de groep met een IVA-uitkering. Uit onderzoek van De Jong et al. (2013) blijkt echter dat ongeveer dertig procent van de mensen die als niet volledig arbeidsongeschikt beoordeeld wordt later alsnog in de IVA belandt. Uit cijfers over de periode van 2013 tot 2017 is de groep personen die een nieuwe IVA-uitkering ontvangt ongeveer even groot als de groep die jaarlijks doorstroomt van een niet-fully arbeidsongeschiktheidsuitkering naar een IVA-uitkering (tabel 1).

Als gevolg van de systematiek van de WIA belandt een grote groep volledig arbeidsongeschikten dus eerst in de WGA, waarna zij doorstromen naar de IVA. Van een heldere verdeling tussen duurzame en tijdelijke arbeidsongeschiktheid - zoals door de SER bepleit en een belangrijk uitgangspunt van de WIA - is dus geen sprake.

Persoonlijke kenmerken belangrijk

De WIA kent ook een loonkundige definitie van arbeidsongeschiktheid. Die speelt een rol bij het bepalen van de mate van arbeidsongeschiktheid en de mogelijkheid van herstel. Hierdoor zijn de specifieke individuele kenmerken van mensen (met name de hoogte van het loon) van invloed op de kans om in de WGA te belanden en er te blijven. Als gevolg van de systematiek via de lonen kan het voorkomen dat twee mensen met precies dezelfde medische beperkingen geen of een andere uitkering voor arbeidsongeschikt-

heid krijgen. Deze systematiek is een belangrijke verklaring voor verschillen in uitkering en kans op herstel tussen de verschillende groepen op de arbeidsmarkt.

Naarmate er meer uren wordt gewerkt of het loon hoger ligt, neemt de kans toe dat werknemers met een arbeidsbeperking zijn aangewezen op werk met een veel lager loon. In dat geval is er sprake van een groot verlies aan verdien capaciteit oftewel een hoog percentage arbeidsongeschiktheid. Daarentegen zijn er voor deze hogeropgeleiden meerdere mogelijkheden tot herstel van de verdien capaciteit, omdat zij door hun opleidingsniveau vaak meer andere geschikte functies kunnen vervullen dan laagopgeleiden.

Bij laagopgeleiden zien we meer situaties waarin men is aangewezen op fysieke arbeid. In geval van fysieke beperkingen zijn er dan vaak geen passende functies te vinden zijn en worden mensen daarom snel volledig arbeidsongeschikt verklaard. Van de groep die voor tachtig tot honderd procent arbeidsongeschikt zijn met een WGA-uitkering, of die om arbeidsdeskundige redenen arbeidsongeschikt zijn verklaard, geldt dat twee derde van hen geen startkwalificatie heeft (Ministerie van Financiën 2017). Als er wel mogelijkheden zijn om andere functies uit te oefenen, dan is er vaak nauwelijks sprake van loonverlies zodat men voor minder dan 35 procent arbeidsongeschikt wordt verklaard en dus geen uitkering vanuit de WIA ontvangt. Persoonlijke kenmerken zoals loon en opleidingsniveau zijn in het huidige stelsel dus sterk bepalend voor de mate van arbeidsongeschiktheid.

Lage terugkeer naar werk

Ongeveer zeventig procent van de mensen die volledig arbeidsongeschikt zijn en instromen in de WGA worden om arbeidsdeskundige redenen volledig arbeidsongeschikt verklaard. Zij hebben medisch gezien echter wel benutbare mogelijkheden, maar verliezen veel verdien capaciteit en worden op basis van het loon criterium volledig arbeidsongeschikt verklaard. Voor de mensen die wel kunnen werken maar toch volledig arbeidsongeschikt zijn verklaard (WGA 80-100) ontbreekt adequate dienstverlening en een prikkel tot werk, waardoor ze vaak buiten de arbeidsmarkt blijven.

Voor de groep van 35-minners, die vaak wel arbeidsbeperkingen hebben maar voor wie geen uitkering en hulp bij re-integratie beschikbaar is, geldt dat deze groep niet goed in beeld is bij UWV en vaak gebruik maakt van andere regelingen zoals de WW of de bijstand. Doordat deze groep vaak wel medische beperkingen heeft krijgen ze daarin niet de hulp die ze nodig hebben. Dienstverlening op maat is nodig om de arbeidsparticipatie van deze doelgroep omhoog te krijgen.

Aantal nieuwe IVA-uitkeringen en aantal nieuwe IVA-uitkeringen uit WGA-populatie

TABEL 1

	2013	2014	2015	2016	2017
Nieuwe IVA-uitkeringen	7.907	8.195	8.543	9.589	10.481
IVA doorgestroomd vanuit WGA	5.021	6.614	8.457	10.147	10.100

Bron: UWV kwantitatieve informatie 2018 | ESB

Geen gezamenlijke verantwoordelijkheid

In de huidige vormgeving van de WIA ligt, bij ziekte en arbeidsongeschiktheid, het zwaartepunt van de verplichtingen bij de werkgevers. Van een echte gezamenlijke verantwoordelijkheid - het tweede uitgangspunt in het SER-advies - met werknemers is er geen sprake. Zo zijn het werkgevers die de WGA-premie betalen. Daarnaast is er in de praktijk geen sprake van een gezamenlijk opdrachtgeverschap van werkgevers en werknemers bij het inkopen van dienstverlening en verzekeringen.

Perverse effecten op de arbeidsmarkt

De verantwoordelijkheid rust dus met name op de schouders van werkgevers. Dat is niet alleen bezwaarlijk voor werkgevers, maar ook voor werkenden. Vanuit de economische theorie wordt er gewezen op de mogelijke aanwezigheid van perverse effecten. Volgens het CPB (2014) kan het beleid ertoe leiden dat werkgevers hun werknemers sterker gaan selecteren op basis van gezondheidskenmerken.

Ook kunnen werkgevers door de keuze van de contractvorm de kosten van gezondheidsproblemen geheel of gedeeltelijk afwentelen op anderen. Zo zijn werknemers met een vast contract zijn gemiddeld gezonder dan werknemers met een flexibel contract of werklozen. Voor een gedeelte is dat een selectie-effect, omdat mensen met een minder goede gezondheid bijvoorbeeld eerder stoppen met werken, maar het is aannemelijk dat de stijging van het aandeel werknemers met een flexibel contract en het aandeel zelfstandigen mede het gevolg is van de toegenomen werkgeversverplichtingen. Volgens het CPB (2016) stijgt het aandeel flexibele banen en het zzp-schap in Nederland veel sterker dan in andere Europese landen.

Naar een evenwichtiger beleid

In internationaal perspectief zijn de verantwoordelijkheden groot die Nederlandse werkgevers hebben om mensen aan het werk te houden of weer te krijgen. Ook zijn de Nederlandse uitgaven aan ziekte en arbeidsongeschiktheid relatief hoog ten opzichte van andere OESO-landen. Het ziekteverzuim en de instroom in arbeidsongeschiktheids-

regelingen mag dan sinds de jaren negentig gedaald zijn, in vergelijking met andere OESO-landen is het percentage arbeidsongeschikten nog steeds hoog (CPB 2014). Dat roept vragen op over de effectiviteit van ons stelsel.

Weliswaar is er, met het nieuwe WIA-stelsel, sprake van een afname van het aantal arbeidsongeschikten, maar de participatie van gedeeltelijk arbeidsongeschikten kan nog steeds verder omhoog. Een duidelijker en realistisch onderscheid tussen duurzaam en niet-duurzaam arbeidsongeschikten moet de basis vormen die ervoor zorgt dat de participatie wordt gestimuleerd van hen die nog kunnen, zodat zij die niet kunnen niet onnodig worden belast. Om de kwaliteit van de re-integratie te verbeteren moet de verantwoordelijkheid opnieuw worden gezien die zowel de overheid, werkgevers, als de werknemers in het stelsel dragen. Hierbij moeten we terug naar het centrale uitgangspunt van de SER en de WIA waarbij wordt uitgegaan van wat iemand nog wél kan. In de praktijk zitten er de nodige haken en ogen aan dit uitgangspunt. Daarom is er meer maatwerk nodig.

Literatuur

Stichting van de Arbeid (2004) Brief d.d. 5 november 2004 aan de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

CPB (2014) *Werken in goede gezondheid*. CPB Policy Brief, 2014/03.

CPB (2016) *Flexibiliteit op de arbeidsmarkt*. CPB Policy Brief, 2016/14

Jong, P. de, T. Everhardt en C. Schrijvershof (2013) *Duurzaam niet-duurzaam? Onderzoek naar niet-duurzaam volledig arbeidsongeschikt verklaarden*. Rapport APE, 967-01.

Ministerie van Financiën (2017) *IBO Geschied voor de arbeidsmarkt*, april. Interdepartementaal Beleidsonderzoek te vinden op www.rijksoverheid.nl.

SER (2002) *Werken aan arbeidsongeschiktheid*. SER-advies. Te vinden op www.ser.nl.

UWV (2012-2017) *UWV Kwantitatieve informatie 2012-2017*, 11 april. Te vinden op www.uwv.nl.

VAN ZANTEN

Roger Klaassen

Mindere kwaliteit van arbeid kan leiden tot latere arbeidsongeschiktheid

Bij de preventie van arbeidsongeschiktheid richt het beleid zich veelal op de fysieke of mentale belasting van het werk. Maar beïnvloedt de bedrijfscultuur, sociale sfeer en het bieden van perspectieven niet ook de kans dat iemand wel of niet langdurig uitgeschakeld wordt? Een analyse van de rol van kwaliteit van arbeid in brede zin.

IN HET KORT

- Een lage kwaliteit van arbeid hangt samen met een grotere kans om binnen vijf jaar langdurig arbeidsongeschikt te raken.
- Factoren die verband houden met arbeidsongeschiktheid zijn fysieke en mentale belasting, sociale steun en baanzekerheid.
- Het is belangrijk dat werknemers en werkgevers op de werkvloer met elkaar in gesprek gaan over de kwaliteit van arbeid.

MARTINE VAN EGMOND
Onderzoeker bij TNO

ERNEST DE VROOME
Onderzoeker bij TNO

WENDELA HOOFTMAN
Onderzoeker bij TNO

Wanneer het woord *arbeidsongeschiktheid* valt, denken we vaak aan fysieke klachten of plotselinge mentale schokken bij het werk: ingrijpende gebeurtenissen die leiden tot letsel en permanente uitval van werkenden. Denk aan ongevallen in de bouw, slijtage van het bewegingsstelsel bij zware beroepen, pestgedrag, of (verbale) agressie door collega's of klanten.

Er zijn waarschijnlijk ook andere onderliggende mechanismen die een belangrijke rol spelen bij de kans om arbeidsongeschikt te raken. Het gaat dan om aspecten van het werk die minder tastbaar aanwezig zijn en die zich in een langzamer tempo ontwikkelen. Voorbeelden hiervan zijn de bedrijfscultuur, de sociale omgang met collega's, eventuele steun van een leidinggevende, doorgroeimogelijkheden, de mogelijkheid tot het uiten van creativiteit en de mate van zelfstandigheid in het werk. Ook dit zijn zaken die deel uitmaken van de 'kwaliteit van arbeid'. Als een werknemer een lage kwaliteit van arbeid ervaart, draagt dat misschien bij aan de kans op arbeidsongeschiktheid. Daarom stellen wij de vraag: in hoeverre hangt kwaliteit van arbeid samen met langdurige arbeidsongeschiktheid?

Kwaliteit van arbeid

Dat werk voor vrijwel iedereen belangrijk is en bijdraagt aan de kwaliteit van leven, staat buiten kijf (Wallace et al., 2017). Werk zorgt voor inkomen, sociaal contact, zelfvertrouwen, de ervaring nuttig bezig te zijn en het gevoel iets aan de maatschappij bij te dragen. Bovendien verschaft werk en inkomen ons toegang tot welvaart en nieuwe ervaringen en middelen, zoals mooie reizen maken of dat nieuwe restaurant bezoeken. Gebrek aan werk leidt dan ook niet zelden tot een sociaal isolement, een verminderd mentaal welbevinden en armoede (Gallie et al., 2010). Bovendien is werk in Nederland de norm. Uitval uit werk, bijvoorbeeld in arbeidsongeschiktheid, is voor veel mensen dan ook een schrikbeeld.

Er zijn belangrijke economische consequenties verbonden aan arbeidsongeschiktheid. Langdurig verzuim kost werkgevers in Nederland gemiddeld 82 procent van de totale verzuimkosten (ArboNed, 2019). Langdurig verzuim wordt daarnaast vaak voorafgegaan door een kort verzuim meerdere malen. Dit herhaaldelijke kort verzuim wordt in deze gevallen niet door griep of een gebroken been op de piste veroorzaakt, maar door een gebrek aan motivatie, een tekort aan energie in het werk, of een verstoorde werk-privébalans (ArboNed, 2019). Er is echter nog weinig bekend over in welke mate deze factoren niet alleen met dit korte verzuim, maar ook met langdurige arbeidsongeschiktheid samenhangen. Nieuwe kennis over welke aspecten van de kwaliteit van arbeid van belang zijn, kan mogelijk dus gevolgen hebben voor de kosten die werkgevers en de overheid maken bij ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid.

Data en methode

Om de relatie tussen kwaliteit van arbeid en arbeidsongeschiktheid te bepalen, maken we gebruik van de Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden (NEA) die een grote representatieve steekproef van Nederlandse werknemers bevat (Hooftman et al., 2018). Deze monitor wordt jaarlijks uitgezet door TNO en CBS, in samenwerking met het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, en bevat een verscheidenheid van vragen over de kwaliteit van arbeid. De NEA is daarmee 'de vinger aan de pols van werkend Nederland'.

Voor dit onderzoek hebben we gegevens gebruikt van werknemers die de NEA invulden in de jaren 2007–2012. Deze gegevens zijn vervolgens gekoppeld aan de geregis-

Kans op een arbeidsongeschiktheidsuitkering na vijf jaar¹

TABEL 1

Variabele		Aandeel met uitkering	Odds ratio ²
Totaal	Arbeidsongeschikt	1,75% (2.317)	
	Niet arbeidsongeschikt	0% (130.020)	
Geslacht	Vrouw	2,1%	
	Man	1,5%	
Dienstverband	Vast (ref.)	1,5%	
	Flexibel	2,7%	1,88**
Fysieke risico's			
Gevaarlijk werk	Nooit of soms (ref.)	1,7%	
	Regelmatig	2,7%	1,60**
Fysiek belastend	Nee (ref.)	1,5%	
	Ja, regelmatig	2,1%	1,47**
Overwerk	Nooit (ref.)	2,1%	
	Soms of regelmatig	1,6%	0,73**
Arbeidsongeval laatste jaar	Nee (ref.)	1,6%	
	Ja	4,1%	2,66**
Mentale risico's			
Emotioneel zwaar werk	Nooit of soms (ref.)	1,6%	
	Vaak of altijd	3,5%	2,28**
Hoge taakeisen	Nooit of soms (ref.)	1,6%	
	Vaak of altijd	2,1%	1,34**
Verstoorde werk-privé-balans	Nooit of enkele keer (ref.)	1,6%	
	Vaak of zeer vaak	3,1%	2,01**
Autonomie in het werk	Nooit of soms (ref.)	2,2%	
	Regelmatig	1,4%	0,65**
Gevarieerd werk	Nooit of soms (ref.)	2,0%	
	Vaak of altijd	1,6%	0,81**
Sociale sfeer op het werk			
Steun leidinggevende	Weinig of zeer weinig (ref.)	3,0%	
	Veel of zeer veel	1,5%	0,50**
Sociale steun collega's	Weinig of zeer weinig (ref.)	4,3%	
	Veel of zeer veel	1,6%	0,37**
Conflict met collega en/of leidinggevende	Nooit (ref.)	1,4%	
	Meer dan één kortdurend of langdurig conflict	2,3%	1,62**
Extern ongewenst gedrag ervaren	Nooit (ref.)	1,6%	
	Een enkele keer of vaker	2,2%	1,35**
Intern ongewenst gedrag ervaren	Nooit (ref.)	1,5%	
	Een enkele keer of vaker	3,1%	2,10**
Perspectief en tevredenheid			
Tevredenheid werk algemeen	Ontevreden of neutraal (ref.)	3,0%	
	Tevreden of heel tevreden	1,4%	0,47**
Tevredenheid arbeidsomstandigheden	Ontevreden of neutraal (ref.)	3,0%	
	Tevreden of heel tevreden	1,3%	0,43**
Mogelijkheden om te leren	Niet tevreden (ref.)	2,6%	
	Tevreden of heel tevreden	1,5%	0,55**
Goed salaris	Niet tevreden (ref.)	2,4%	
	Tevreden of heel tevreden	1,4%	0,61**
Interessant werk	Niet tevreden (ref.)	3,0%	
	Tevreden of heel tevreden	1,5%	0,51**
Risico op baanverlies	Nee (ref.)	1,3%	
	Ja	3,2%	2,47**
Zorgen om baanbehoud	Nee (ref.)	1,3%	
	Ja	3,2%	2,53**
Wil tot pensioengerechtigde leeftijd doorwerken	Nee/weet niet (ref.)	1,9%	
	Ja	1,6%	0,86**
Kan tot pensioengerechtigde leeftijd doorwerken	Nee/weet niet (ref.)	2,4%	
	Ja	1,1%	0,45**

** Significant op vijfprocentniveau

¹ Multivariate regressieanalyse, gecorrigeerd voor jaar, geslacht, leeftijd, opleiding en sector

² Bij een odds ratio < 1 is de kans op arbeidsongeschiktheid kleiner dan voor de referentiecategorie

Bron: NEA (2007-2012), TNO en CBS; SSB, CBS | ESB

treerde sociaal-economische positie in het Stelsel van Sociaal Statistisch Bestand van het CBS (Bakker et al., 2014). Zo kunnen we voor alle werknemers die de NEA invullen, bekijken of ze vijf jaar later als langdurig arbeidsongeschikt geïnclassificeerd staan. Langdurig arbeidsongeschikt is geoperationaliseerd als ten minste een jaar lang arbeidsongeschikt gemeld staan, waarvan deze periode deels of geheel in het vijfde jaar na het invullen van de NEA viel.

In totaal zijn de gegevens van bijna 133.000 werknemers meegenomen, van wie er 2.317 mensen vijf jaar na het invullen van de NEA langdurig arbeidsongeschikt waren. Voor deze groep is via een multivariate regressie-analyse gekeken welke werkkenmerken samenhangen met een verhoogd arbeidsongeschiktheidsrisico.

De genoemde kansen zijn berekend als *odds ratio*, waarbij alle variabelen gedichotomiseerd zijn. Er is gekozen voor dichotomiseren omdat hierdoor de uitkomsten van met name schaalvariabelen makkelijker te interpreteren zijn. Door de lage prevalentie van arbeidsongeschiktheid komen de odds ratio's in onze studie vrijwel overeen met relatieve risico's (absolute kansen); daarom spreken we voor het gemak van de 'kans op arbeidsongeschiktheid'. Het is belangrijk om te benadrukken dat het hier gaat om statistisch significante verbanden tussen determinanten van kwaliteit van arbeid en arbeidsongeschiktheid na vijf jaar. Er kan geen causaliteit worden afgeleid uit onze bevindingen.

Resultaten

We kijken eerst naar de bekende risico's die tot arbeidsongeschiktheid leiden: gezondheid en fysieke en mentale inspanning. Daarna kijken we naar de aspecten van de kwaliteit van arbeid die minder vaak met arbeidsongeschiktheid in verband worden gebracht.

Fysieke en mentale risico's op het werk

Vijf jaar na de NEA-afname is tussen de 1,5 procent (NEA 2012) en de 1,9 procent (NEA 2007) van de werknemers langdurig ongeschikt geraakt. Vrouwen (2,0 procent) zijn vaker arbeidsongeschikt dan mannen, van wie 1,6 procent arbeidsongeschikt geraakt is. Ook zijn werknemers ouder dan 55 jaar (2,9 procent) vaker arbeidsongeschikt dan jongeren onder de 25 (0,7 procent).

De algemeen ervaren gezondheid en leefstijl zijn logische risicofactoren voor arbeidsongeschiktheid. Mensen met klachten aan het bewegingsapparaat of met overgewicht zijn vaker arbeidsongeschikt, en er bestaat een verband tussen het gebruik van alcohol en sigaretten en langdurige arbeidsongeschiktheid.

Daarnaast zijn de eigenschappen van het werk belangrijk. Deels zijn dit klassieke risicofactoren op het werk, zoals het risico op ongevallen of fysieke overbelasting. Uit onze cijfers blijkt dat werknemers die gevaarlijk werk uitvoeren een 1,6 keer hogere kans hebben op arbeidsongeschiktheid vijf jaar later, in vergelijking met werknemers die geen gevaarlijk werk doen. Onder gevaarlijk werk verstaan we onder andere: werk met val-, struikel- en snijgevaar, werken met gevaarlijke stoffen, kans op aanrijdingen of botsingen, geweld of verstikking. Dit soort risico's spelen breder dan we denken. Ze kunnen aanwezig zijn op bouwplaatsen,

maar ook in laboratoria, restaurants of fabrieken.

Ook fysiek belastend werk hangt samen met een 1,5 keer hogere kans op arbeidsongeschiktheid. Van alle mensen die fysiek belastend werk doen raakt 2,1 procent arbeidsongeschikt, ten opzichte van 1,5 procent van de werknemers die geen fysiek zwaar werk doen. Eenzelfde verhoogd risico op arbeidsongeschiktheid geldt voor werknemers die betrokken zijn geweest bij een ongeval: zij hebben een 2,7 keer hogere kans om arbeidsongeschikt te worden (tabel 1).

De laatste jaren is er ook steeds meer aandacht voor de toenemende incidentie van burn-out en stijging van de werkdruk. Werkdruk is een disbalans tussen wat van een medewerker gevraagd wordt (de taakeisen) en de mogelijkheid om daar wat aan te doen (de mate van autonomie). Eerder onderzoek van TNO heeft al laten zien dat een hoge werkdruk samenhangt met stress en burn-out-klachten (Wiezer et al., 2012). Uit deze analyse blijkt ook dat wanneer werknemers hoge taakeisen ervaren, dit samenhangt met een hogere kans op arbeidsongeschiktheid vijf jaar later. Bij werknemers met een lage autonomie zien we een 1,5 keer hogere kans om vijf jaar later arbeidsongeschikt te zijn.

Sociale sfeer op het werk

Hoe men met elkaar op de werkvloer omgaat, is een belangrijk onderdeel van de kwaliteit van arbeid. Uit onze analyse blijkt dat werknemers het belangrijk vinden dat ze een veilige en vertrouwde werkomgeving hebben en dat ze onderdeel uitmaken van een team.

Werknemers die weinig of zeer weinig sociale steun van collega's of hun leidinggevende ondervinden, hebben een tot wel een 2,7 keer hogere kans op arbeidsongeschiktheid in vergelijking met werknemers die wel steun ervaren. Sociale steun van collega's is daarmee een van de belangrijkste variabelen in relatie tot langdurige arbeidsongeschiktheid.

Andere factoren op het werk laten ook een samenhang met arbeidsongeschiktheid zien. Werknemers die rapporteren ongewenst gedrag te ervaren, van een externe partij of binnen het bedrijf zelf (bijvoorbeeld door een collega of leidinggevende), hebben een grotere kans om na vijf jaar langdurig arbeidsongeschikt gemeld te staan. En werknemers die aangeven een conflict op de werkvloer te hebben (gehad), hebben een 1,6 keer hogere kans op arbeidsongeschiktheid vijf jaar later.

Deze resultaten vormen een indicatie dat de bedrijfscultuur, en het gedrag en de sfeer op de werkvloer van belang zijn. Investeren in goede relaties tussen werknemers onderling, en tussen management en de werkvloer, zou mogelijk kunnen bijdragen aan een duurzame inzetbaarheid van werknemers. Niet voor niets laten steeds meer onderzoeken zien dat bedrijven waar de sfeer verziekt is en pestgedrag veel voorkomt, veel meer verzuim ondervinden (Arboportaal, 2019). Sinds 2015 is ook de politieke aandacht voor dit thema duidelijk merkbaar in de vorm van campagnes.

Perspectief in het werk

Naast de concrete fysieke en psychosociale arbeidsomstandigheden en de sociale sfeer op het werk spelen ook de meer secundaire arbeidsvoorwaarden en tevredenheid met het werk een rol. Wat opvalt is dat de kans op arbeidsonge-

schiktheid voor werknemers die vinden dat zij oninteressant werk doen bijna twee keer zo hoog is in vergelijking met werknemers die hun werk interessant vinden. Daarnaast zijn de kansen op arbeidsongeschiktheid onder werknemers die ontevreden zijn over de mogelijkheden om te leren 1,8 keer hoger dan voor werknemers die hier tevreden over zijn, en zien we ook een negatief verband tussen de (on)tevredenheid met het salaris en de kans op arbeidsongeschiktheid.

Er zijn tevens aanwijzingen dat baanzekerheid samenhangt met de kans op arbeidsongeschiktheid. Werknemers die ervaren dat zij het risico lopen om hun baan te verliezen, hebben een 2,5 keer hogere geschatte kans op arbeidsongeschiktheid. Ook werknemers die niet tot hun pensioengerechtigde leeftijd werkzaam kunnen of willen zijn, hebben meer kans op langdurige uitval. Met name werknemers die twijfelen of zeker weten dat zij niet tot die AOW-leeftijd *kunnen* doorwerken, hebben een meer dan twee keer zo hoge kans op arbeidsongeschiktheid in vergelijking met hen die denken dit wel te kunnen. Als laatste is de tevredenheid met de arbeidsomstandigheden belangrijk in relatie tot arbeidsongeschiktheid (odds ratio 2,3).

Conclusies

Het is duidelijk dat de kwaliteit van arbeid een belangrijke rol speelt in het verklaren van langdurige arbeidsongeschiktheid op de lange termijn. Voor werkgevers en werknemers vormen de resultaten van dit onderzoek een belangrijk argument om eens het gesprek aan te gaan over de meer impliciete kenmerken van het werk.

Het feit dat werkcultuur en sociale steun zo sterk naar voren komen in dit onderzoek kan aanleiding zijn voor bedrijven om zich hier meer op te richten. Investeren in een coöperatieve werksfeer en positief gedrag op de werkvloer zou zich daarmee op termijn wellicht kunnen uitbetalen in een verbeterde duurzame inzetbaarheid en minder verzuim. Het is overigens nog steeds belangrijk om fysieke en mentale risico's te vermijden, en de aandacht hiervoor moet zeker niet verslappen. Maar uiteindelijk zijn mensen sociale dieren, en blijken de sociale aspecten van ons werk dus ook sterk samen te hangen met het hebben en houden van inzetbare werknemers op de lange termijn.

Literatuur

ArboNed (2019) *Wat u moet weten: verzuim verlagen*. Informatie te vinden op www.arboned.nl.

Arboportaal (2019) *Gevolgen van pesten op het werk*. Ministerie van SZW. Informatie te vinden op www.arboportaal.nl.

Bakker, B.F.M., J. van Rooijen en L. van Toor (2014) The system of social statistical datasets of Statistics Netherlands: an integral approach to the production of register-based social statistics. *Statistical Journal of the IAOS*, 30(4), 411–424.

Gallie, D., S. Paugam en S. Jacobs (2003) Unemployment, poverty and social isolation: is there a vicious circle of social exclusion? *European Societies*, 5(1), 1–32.

Hooftman, W.E., G.M.J. Mars, B. Janssen et al. (2018) *Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden 2017: methodologie en globale resultaten*. Leiden/Heerlen: TNO/CBS.

Wallace, C., F. Pichler en B.C. Hayes (2007) *First European quality of life survey: quality of work and life satisfaction*. Wenen: Institute for Advanced Studies. Te vinden op www.eurofound.europa.eu.

Wiezer, N., R. Schelvis, M. van Zwieten et al. (2012) *Werkdruk*. TNO Rapport, R12-10877. Te vinden op www.tno.nl.

Jonggehandicapten vaker aan het werk door Participatiewet

De verantwoordelijkheid voor jonggehandicapten is vanaf 2015 verschoven van het Rijk naar de gemeenten. Daarbij komt een sterkere prikkel om te werken, en ook een prikkel voor de gemeenten om zo veel mogelijk jonggehandicapten aan het werk te helpen. Heeft dit ertoe geleid dat nu meer jonggehandicapten aan het werk zijn?

IN HET KORT

- Jonggehandicapten onder de Participatiewet zijn vaker aan het werk dan jonggehandicapten in de Wajong.
- Minder dan een vijfde van de jongeren onder de Participatiewet doet een beroep op de bijstand.
- Minder dan tien procent van de jongeren onder de Participatiewet heeft geen werk, volgt geen onderwijs en heeft geen uitkering.

LUCY KOK

Clusterhoofd bij
SEO Economisch
Onderzoek (SEO)

LENNART KROON

Onderzoeker bij SEO

MARLOES LAMMERS

Onderzoeker bij SEO

WILLIAM LUITEN

Onderzoeker bij SEO

Vanaf 2015 is de Wajong niet langer toegankelijk voor jonggehandicapten die achttien jaar worden en arbeidsvermogen hebben – zij vallen onder de Participatiewet. Jonggehandicapten zonder arbeidsvermogen kunnen na 2015 nog wel instromen in de Wajong.

Met de komst van de Participatiewet verschuift de verantwoordelijkheid voor jonggehandicapten die vanaf 2015 achttien jaar worden grotendeels van het Rijk (UWV) naar de gemeenten. Doel van de Participatiewet en de banenafpraak is dat er meer jonggehandicapten aan het werk komen. Ten eerste doordat er een sterkere financiële prikkel voor uitkeringsgerechtigden is om aan het werk te gaan en ten tweede doordat gemeenten geprikkeld worden om het aantal uitkeringsgerechtigden laag te houden (Tweede Kamer, 2013).

De financiële prikkel voor jongeren tot 21 jaar is fors. Een bijstandsuitkering van 250 euro per maand voor een jongere tot 21 jaar is minder gunstig dan een Wajonguitkering van 800 euro per maand voor een 20-jarige Wajonger die geen onderwijs volgt. Verschillende onderzoeken tonen aan dat een lagere arbeidsongeschiktheidsuitkering zorgt voor een hogere baankans (Kostøl en Mogstad, 2014; Deuchert en Eugster, 2019). Van Deursen et

al. (2019) laten zien dat, door financiële prikkels, arbeidsongeschikten zich ook naar de arbeidsmarkt toe kunnen bewegen. Zij tonen aan dat mensen die iets minder dan 35 procent arbeidsongeschikt zijn (en daarom geen WGA-uitkering krijgen), vaker participeren dan degenen die iets meer dan 35 procent arbeidsongeschikt zijn en wel een WGA-uitkering krijgen. Daarnaast heeft een gemeente een sterkere prikkel dan UWV om jongeren aan het werk te helpen, omdat de gemeente de uitkeringen zelf betaalt uit een vast budget. UWV kan daarentegen elke uitkering declareren bij het Rijk. Kok et al. (2017) laten zien dat deze prikkel werkt, want de budgettering van de bijstand in 2004 heeft namelijk geleid tot minder bijstandsuitkeringen. De banenafpraak ondersteunt de prikkels die de Participatiewet introduceert voor jonggehandicapten en gemeenten. Deze banenafpraak geldt echter ook voor degenen die al eerder in de Wajong zijn ingestroomd en niet onder de Participatiewet vallen.

De vraag is of de Participatiewet er inderdaad toe heeft geleid dat meer jonggehandicapten aan het werk zijn gekomen. Dit hebben we onderzocht door jonggehandicapten die in 2014 de Wajong zijn ingestroomd en jonggehandicapten die in 2015 onder de Participatiewet vielen, in de tijd te volgen en te vergelijken wat betreft de kans op een baan, een uitkering, scholingsdeelname en de dienstverlening van UWV dan wel de gemeenten (Kok et al., 2019). Binnen het onderzoek zijn er ook interviews gehouden met gemeenten en UWV over de uitvoeringspraktijk.

Methode

Om goed te kunnen beoordelen wat het effect van de Participatiewet is, vergelijken we de groep jongeren die in 2014 daadwerkelijk is ingestroomd in de Wajong met de groep jonggehandicapten onder de Participatiewet. Hierbij is het de uitdaging om de mensen te selecteren die bij ongewijzigd beleid zouden zijn ingestroomd in de Wajong, maar vanaf 2015 onder de Participatiewet vallen. Zij krijgen immers geen 'Wajong'-label meer, maar vallen onder de normale instroom in de Participatiewet of ze krijgen helemaal geen uitkering. We selecteren daarom jongeren die in 2015 achttien jaar oud geworden zijn, en *dezelfde kenmerken* hebben als de achttienjarigen die in 2014 in de Wajong zijn ingestroomd. Wajongers die op latere leeftijd instromen, zijn minder kenmerkend en daarom minder goed voorspelbaar. Zodoende viel er voor de instromers op latere leeftijd geen

Dit artikel is gebaseerd op Kok et al. (2019)

zuivere controlegroep vast te stellen. De totale groep van Wajonginstromers bestaat voor ruim de helft uit achttienjarigen.

Om deze jonggehandicapten onder de Participatiewet vast te stellen, is er gebruikgemaakt van *radius matching*. In een eerste stap worden er, op basis van de achttienjarige Wajonginstroom in 2014, kenmerken bepaald die samenhangen met deze Wajonginstroom (onder andere zorg- en medicijngebruik, onderwijsverleden en opleidingsniveau, en de arbeidsmarktstatus van de ouders, zie tabel 1). Vervolgens wordt er aan de hand van deze kenmerken een instroomkans voorspeld voor alle achttienjarigen in 2015. Op basis van deze instroomkans worden de achttienjarigen in 2015 gematcht met de achttienjarige Wajonginstroom in 2014. Dit resulteert voor alle achttienjarigen in 2015 in een bepaald gewicht. Hoe meer iemand vergelijkbaar is met een of meerdere Wajonginstromers, hoe hoger dit gewicht is. Alle uitkomsten – werk, onderwijs, uitkering – zijn vervolgens gewogen met behulp van deze gewichten. De belangrijkste voorspellende kenmerken voor instroom in de Wajong zijn de deelname aan het voortgezet speciaal onderwijs of praktijkonderwijs en het gebruik van zorg, zie tabel 1.

We bepalen binnen de groep jongeren die in 2015 achttien jaar oud is, een groep met dezelfde kenmerken als de jongeren die in 2014 in de werkregeling of de studieregeling van de Wajong zijn ingestroomd. Deze jongeren stromen nu dus niet in de Wajong in, want die is afgeschaft, maar zouden dat bij ongewijzigd beleid met grote waarschijnlijkheid wel hebben gedaan. De groepen zijn vergelijkbaar omdat ze dezelfde kenmerken hebben en de tijdsperiodes niet ver uit elkaar liggen; zij verschillen dus alleen wat betreft het wettelijke regime waaronder ze vallen.

Om het effect van de Participatiewet in beeld te brengen, zijn beide groepen gevolgd in de tijd, vanaf het eind van het jaar van instroom ($t = 1$: ultimo 2014 voor de Wajongers en ultimo 2015 voor degenen onder de Participatiewet) tot aan het eind van het tweede jaar na de instroom ($t = 3$: ultimo 2016 voor de Wajongers, en ultimo 2017 voor degenen onder de Participatiewet). Waar relevant, is er in de analyses gecorrigeerd voor de conjunctuurverschillen die kunnen ontstaan als gevolg van het verschil in tijdsperiode.

Resultaten

We kijken naar de verschillen van de twee regelingen voor de kans op werk, onderwijs en de hoogte van het inkomen.

Kans op een baan, uitkering en onderwijs

Onder de Participatiewet zijn de achttienjarige jonggehandicapten vaker aan het werk dan de achttienjarige jonggehandicapten in de Wajong (figuur 1). Aan het einde van het eerste jaar na instroom is de baankans van de jongeren onder de Participatiewet 28 procent en van de Wajongers 22 procent. In het tweede jaar na instroom neemt het verschil tussen de twee groepen iets toe, 35 procent tegenover 26 procent. De groei in banen voor jonggehandicapten onder de Participatiewet zit met name in deeltijdbanen en contracten voor een bepaalde tijd.

Minder dan een vijfde van de jongeren onder de Participatiewet doet een beroep op de bijstand, zestien procent in

2015 en negentien procent in 2016. Dit komt voornamelijk doordat een groot deel in het jaar van instroom (60 procent) en het jaar na instroom (34 procent) nog onderwijs volgt, en daarom niet in aanmerking komt voor een reguliere bijstandsuitkering. Daarnaast is deze groep vaker aan het werk dan de voormalige Wajonginstroom, waardoor zij mogelijk geen (aanvullend) beroep op een uitkering hoeft te doen. Het aandeel achttienjarige jonggehandicapten dat onderwijs volgt is onder de Participatiewet nauwelijks veranderd.

Geen werk, geen uitkering en niet naar school

Er werd gevreesd dat het aandeel jonggehandicapten in de Participatiewet dat niet werkt, geen onderwijs volgt en geen

Vershil onderwijstype en zorggebruik Wajong en niet-Wajong achttienjarigen

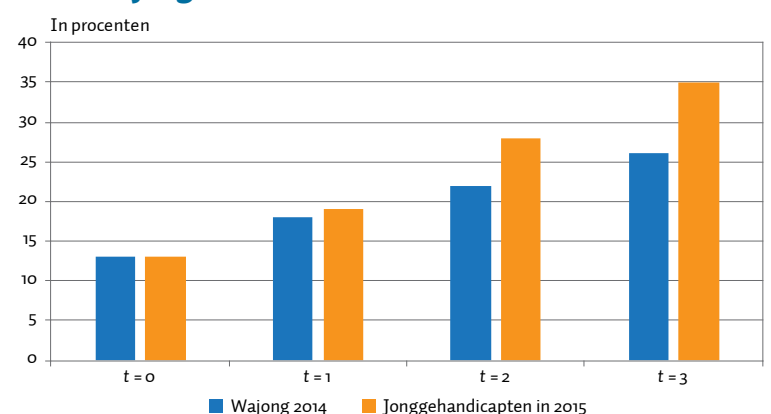
TABEL 1

Kenmerk	Wajonginstroom in 2014	Niet-Wajonginstroom in 2014
Persoonskenmerken		
Vrouw	38%	49%
Autochtoon	75%	77%
Onderwijs		
(Voortgezet) speciaal onderwijs of praktijkonderwijs gevolgd 2007/8 – 2014/15	85%	4%
Ingeschreven op 1 oktober 2013 voor vo/mbo/ho	19%	86%
Voortijdig schoolverlater, schooljaar 2013/14	42%	4%
Zorggebruik in 2013		
GGZ-zorg	31%	8%
Specialistische GGZ-zorg	30%	6%
Gemiddelde zorgkosten	€ 6.831	€ 1.167
Ten minste 1 keer AWBZ-indicatie van Centrum Indicatiestelling Zorg tussen 2010–2013	50%	1%
Ten minste 1 keer AWBZ-indicatie van Bureau Jeugdzorg tussen 2010–2013	16%	2%
Aantal personen (N)	6.466	187.483

Bron: CBS Microdata, bewerkingen door SEO Economisch Onderzoek | ESB

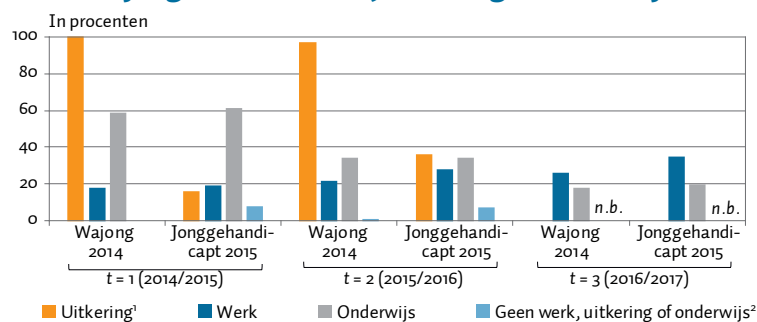
Aandeel jongeren met baan¹

FIGUUR 1

¹ De cijfers betreffen mensen die ultimo jaar aan het werk zijn.

Bron: CBS Microdata, bewerkingen door SEO Economisch Onderzoek | ESB

Aandeel jongeren met werk, uitkering of onderwijs **FIGUUR 2**

Noot: Er kan overlap zijn tussen werk, uitkering en onderwijs, waardoor deze cijfers niet opgeteld kunnen worden. Cijfers over uitkeringen zijn nog niet bekend voor 2016/2017

¹ Dit betreft de som van Wajong- en bijstandsuitkeringen.

² Deze cijfers zijn ongecorrigeerd en betreffen daarom een inschatting

Bron: CBS Microdata, bewerkingen door SEO Economisch Onderzoek | ESB

uitkering ontvangt zou toenemen door de Participatiewet. Het blijkt dat dit voor minder dan tien procent van de jongeren onder de Participatiewet geldt. In 2015 is ongeveer acht procent van de jonggehandicapten werkloos, zonder uitkering en zonder onderwijs te volgen. Een jaar later is dat ongeveer zeven procent (figuur 2). Van de Wajonginstroom is het aandeel jongeren zonder uitkering, onderwijs of werk per definitie vrijwel nul procent, omdat uitstroom uit de Wajong nauwelijks voorkomt. Ook als jongeren werken of op school zitten, krijgen ze een (gedeeltelijke) Wajonguitkering.

Dienstverlening van gemeenten snel gegroeid

Bij het overhevelen van de zorg voor jonggehandicapten naar gemeenten was het uitgangspunt dat gemeenten beter zouden zijn in het uitvoeren van deze taak. De geregistreerde dienstverlening van gemeenten (beschut werk, jobcoach en loonkostensubsidie) aan achttienjarige jonggehandicapten is snel gegroeid, vooral het aantal loonkostensubsidies en jobcoaches. In 2015 maakte nog maar één procent van de jonggehandicapten onder de participatiewet gebruik van een loonkostensubsidie; in 2017 was dat veertien procent. Daarbij blijft de dienstverlening nauwelijks achter bij die van UWV voor Wajongers (zeventien procent, met loondispensatie twee jaar na instroom). In de interviews die wij afgenomen hebben, geven gemeenten aan dat zij opstartproblemen hadden en dat de dienstverlening pas halverwege 2016 goed op gang kwam. Het percentage jonggehandicapten dat werkt op een beschutte werkplek is nog beperkt. Gemeenten geven aan dat ze moeite hebben met het invullen van beschut werk, omdat er te weinig geschikte kandidaten bij hen bekend zijn.

Tot slot

Jonggehandicapten onder de Participatiewet zijn vaker aan het werk dan jonggehandicapten in de Wajong. Het aandeel jonggehandicapten in de Participatiewet dat niet werkt, geen onderwijs volgt en geen uitkering ontvangt is beperkt.

Dat meer jongeren werken, komt mogelijk door een sterkere financiële prikkel van de jongeren zelf om aan het werk te komen, en/of door dienstverlening van gemeenten aan jonggehandicapten. In interviews geven gemeen-

ten aan dat geld een belangrijke rol speelt in de keuzes die jonggehandicapten maken. Het is daarom aannemelijk dat een uitkering op basis van de Participatiewet stimulerender werkt dan de oude Wajonguitkering, omdat de Wajonguitkering hoger is dan de bijstandsuitkering. Of en in hoeverre het effect ook is toe te schrijven aan een effectievere dienstverlening van gemeenten kan op basis van dit onderzoek niet geconcludeerd worden. Wel is duidelijk dat ze na opstartproblemen de dienstverlening sterk hebben opgeschaald.

De Participatiewet heeft ertoe geleid dat meer jongeren aan het werk zijn. Het gaat echter wel vaak om tijdelijke banen. Dit geldt voor alle jongeren, maar mogelijk sterker voor jongeren met een beperking. Zij zullen immers dikwijls niet in staat zijn om fulltime te werken, en werkgevers zijn mogelijk huiverig om ze (direct) een contract voor onbepaalde tijd aan te bieden. De doelen (*targets*) van casemanagers bij gemeenten richten zich vooral op het realiseren van veel plaatsingen, niet op duurzame plaatsingen. Belangrijk voor het beleid van gemeenten is wel dat ze deze mensen niet uit het oog verliezen en kunnen opvangen wanneer ze weer werkloos raken. Dat is nu niet automatisch het geval. De jonggehandicapten die werken, bouwen immers WW-recht op en komen daardoor bij werkloosheid eerder bij UWV terecht. Hierdoor krijgen zij mogelijk niet de ondersteuning die zij nodig hebben omdat zij door UWV niet als jonggehandicapte herkend worden en bij de gemeente uit beeld zijn (Inspectie SZW, 2018).

In de eerste periode na invoering van de Participatiewet waren gemeenten vooral gericht op de instroom vanuit het praktijk- en speciaal onderwijs. Jongeren die niet bij het speciaal onderwijs hebben gezeten, worden door gemeenten minder goed herkend. Dit geldt vaker voor de jonggehandicapten die niet op hun achttiende instromen. Van de achttienjarige instroom valt een klein deel buiten de boot (geen werk, geen scholing, geen uitkering), maar van de oudere groep zou dit een veel groter aandeel kunnen zijn. Van belang is dat gemeenten het niet-gebruik onder deze groep terugdringen. Zij kunnen bijvoorbeeld op hun website duidelijker aangeven dat jongeren die bij hun ouders wonen een zelfstandig recht op een bijstandsuitkering hebben. Dit is bij veel mensen niet bekend.

Literatuur

Deuchert, E. en B. Eugster (2019) Income and substitution effects of a disability insurance reform. *Journal of Public Economics*, 170, 1–14.

Deursen, C. van, P. Koning, P. García Gomez en C. Riumallo Herl (2019) *Op de drempel van arbeidsongeschiktheid: de gevolgen voor werk en inkomen van wel of geen uitkering*. UWV Kennisverslag 2019-1.

Inspectie SZW (2018) *Aan het werk, voor hoe lang?* SZW Rapport, R18/02.

Kok, L., L. Kroon, M. Lammers et al. (2019) *Jonggehandicapten onder de Participatiewet*. SEO-rapport, te verschijnen.

Kok, L., C. Tempelman, P. Koning et al. (2017) Do incentives for municipalities reduce the welfare caseload? Evaluation of a welfare reform in the Netherlands. *De Economist*, 165(1), 23–42.

Kostøl, A.R. en M. Mogstad (2014) How financial incentives induce disability insurance recipients to return to work. *The American Economic Review*, 104(2), 624–655.

Tweede Kamer (2013) *Wijziging van de Wet werk en bijstand, de Wet sociale werkvoorziening, enz. Kamerstuk II, 33 161 nr. 107*.

We willen weten wat werkt

De naam zegt het allemaal al. Dat zullen de naamgevers hebben gedacht, toen begin deze eeuw de oude Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) werd vervangen door de *Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen* (WIA). De WAO lag onder vuur vanwege de onbeheersbare groei van het aantal arbeidsongeschikten. Dertien procent van de beroepsbevolking ontving een arbeidsongeschiktheidsuitkering, en daarmee voerde Nederland de internationale ranglijstjes aan. Van de arbeidsongeschikten was slechts één op de vijf gedeeltelijk aan het werk. Er werd spottend gesproken van de *Dutch disease*. Een nieuwe wet moest soelaas bieden.

De toegang tot de arbeidsongeschiktheidsregelingen moest strenger worden, de prikkels om te werken sterker. Dat zie je allemaal terug in de nieuwe naam.

Inmiddels zijn we ruim dertien jaar verder en is de situatie verbeterd. Jan-Maarten van Sonsbeek, Tunga Kantarci en Yi Zhang tonen in dit *ESB*-themanummer aan dat de WIA is geslaagd in haar doelstelling om arbeidsongeschikten te activeren en hun arbeidsparticipatie te verhogen (Van Sonsbeek et al., 2019). Ook de recent verschenen UWV-monitor arbeidsparticipatie laat zien dat steeds meer mensen met een arbeidsongeschiktheidsuitkering werken (UWV, 2019).

Dat het beter is dan het was, betekent echter niet dat het nu goed genoeg is. Slechts één op de drie mensen die bij aanvang van de de Werkhervattingsregeling gedeeltelijk arbeidsongeschikten (WGA), onderdeel van de WIA, niet werkten, vindt in de tien jaar opvolgend een baan. Meer dan de helft verliest die baan weer binnen een jaar. Zowel het aan het werk komen, als het behoud van werk moet beter kunnen. Bovendien: als mensen vanuit de Ziektewet vaker het werk zouden hervatten, zou de instroom in de WGA aanmerkelijk lager zijn.

In de dienstverlening van UWV aan gedeeltelijk arbeidsongeschikten valt nog veel winst te behalen. Idealiter maken UWV-professionals, zowel door een heldere analyse van de situatie van de persoon als door kennis van de effectiviteit van re-integratiediensten, een weloverwogen inschatting van de in te zetten dienstverlening. *Evidence-based* werken dus, waarbij professionals in de uitvoering ondersteund worden met de nodige informatie.

De WW-dienstverlening dient hier als voorbeeld. Daarbij is UWV inmiddels behoorlijk ver gevorderd met *evidence-based* werken. Voordat mensen een WW-uitkering krijgen, vullen ze de Werkverkenner in (Guiaux et al., 2018).

MARLOES DE GRAAF-ZIJL

Senior kennisadviseur
bij het Uitvoeringsinstituut
Werknemersverzekeringen (UWV)

Iedereen die op grond daarvan een grote kans op langdurige werkloosheid lijkt te hebben, wordt uitgenodigd voor een gesprek met een adviseur. Een keuzehulp helpt deze adviseur vervolgens om te bepalen welke dienstverlening hij het beste aan kan bieden (Wijnhoven en Guiaux, 2019). De training Succesvol naar Werk rolt bijvoorbeeld wel uit de keuzehulp als geadviseerde dienstverlening voor middelbaar- en hoogopgeleide vijftigplussers maar niet voor laagopgeleide leeftijdgenoten. Uit De Groot en Van der Klaauw (2017) en Van Hooft en Van den Hee (2017) blijkt immers dat deze training alleen positieve effecten heeft voor middelbaar- en hoogopgeleide vijftigplussers.

Helaas is er nog weinig kennis over effectief re-integratiebeleid voor mensen met een arbeidsongeschiktheidsuitkering. Daarom zijn UWV en het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid gestart met een kennisprogramma dat tot doel heeft de re-integratiedienstverlening aan mensen met een arbeidsongeschiktheidsuitkering te verbeteren. Ik ben blij en vereerd om deel uit te maken van het team dat hiermee aan de slag gaat. De eerste onderzoeken lopen inmiddels. Ons onderzoek zal kennis opleveren over hoe het gedeeltelijk arbeidsongeschikten vergaat op de arbeidsmarkt, welke hulp ze daarbij krijgen, en hoe die dienstverlening bijdraagt aan het vinden en behouden van werk. We gaan instrumenten ontwikkelen die UWV-professionals in de toekomst zullen ondersteunen bij het *evidence-based* werken, om zo mensen met een arbeidsongeschiktheidsuitkering de meest kansrijke dienstverlening aan te kunnen bieden. Dus net als in de WW-dienstverlening. Een hoop werk, maar met een mooi doel – om naar vermogen meer gedeeltelijk arbeidsongeschikten aan het werk te krijgen.

Literatuur

Groot, N. de, en B. van der Klaauw (2017) *De resultaten van de effectmeting Succesvol naar Werk*, 28 september. Vrije Universiteit Amsterdam, Amsterdam.

Guiaux, M., M. Wijnhoven en H. Havinga (2018) *Werkverkenner 2.0: de wetenschappelijke doorontwikkeling van een model waarmee UWV de kansen op werk voorspelt van werkzoekenden met een WW-uitkering*. UWV Kennisverslag 2018-8.

Hooft, E.A.J. van, en S. van den Hee (2017) *Inhoudelijke effectevaluatie trainingen 50plus WW: eindrapportage, resultaten, voormeting, nameting 1 en nameting 2*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Sonsbeek, J.-M. van, T. Kantarci en Y. Zhang (2019) *WIA stimuleert arbeidsdeelname en inkomen meer dan WAO*. *ESB*, 104(4772), 158–161.

UWV (2019) *UWV Monitor Arbeidsparticipatie 2018: aan het werk zijn, komen en blijven van mensen met een arbeidsbeperking*. Amsterdam: Kenniscentrum UWV.

Wijnhoven, M. en M. Guiaux (2019) *Evidence-based werken met de keuzehulp*. UWV Kennisverslag. Te verschijnen.

Persoonlijkere pensioenen in vermogen, premie en bestuur

De pensioencontracten worden persoonlijker. Dat staat in het regeerakkoord en in het beoogde pensioenakkoord tussen sociale partners en kabinet. Hoe persoonlijk zijn de contractvarianten en waarin zitten de verschillen?

IN HET KORT

- Alle contractvarianten kennen voornamelijk collectieve keuzes.
- Alle contractvarianten streven naar beperking van de solidariteitsbijdrage uit de premie en naar eerdere indexatie.
- De contractvarianten verschillen in de manier waarop de persoonlijke aanspraken worden vastgelegd.

LANS BOVENBERG

Hoogleraar aan Tilburg University

THEO NIJMAN

Hoogleraar aan Tilburg University en wetenschappelijk directeur Netspar

Al jaren wordt er gesproken over hervorming van de pensioenen in de tweede pijler. Deze zogenaamde 'uitkeringsregelingen', uitgevoerd door pensioenfondsen, definiëren persoonlijke aanspraken in termen van uitkeringen. De financiële crisis van 2008 liet zien dat de uitkeringen in deze regelingen onzeker zijn. Voorstellen om gepensioneerden te beschermen (zoals een hogere rekenrente of langere uitsmeetermijnen) legden belangentegenstellingen bloot: meer inkomen of minder beleggingsrisico voor ouderen gaan ten koste van jongeren. Het onzekere en dubbelzinnige karakter van aanspraken maakt het systeem moeilijk uitlegbaar en resulteert in belangentegenstellingen. Dit heeft het vertrouwen in uitkeringsregelingen aangetast bij zowel ouderen als jongeren.

Zowel de regering als de sociale partners zien een persoonlijker pensioen als een manier om het vertrouwen te herstellen. Dit is te lezen in het regeerakkoord van oktober 2017 (Regeerakkoord, 2017), de in juni 2018 gelekte concepttekst van een akkoord (De Telegraaf, 2018) en in de recente kabinetsreactie op het stuklopen van de onderhandelingen (SZW, 2019).

Voor persoonlijk pensioen kiezen is geen zwart-witkeuze, een persoonlijk pensioen kent meerdere dimensies. Persoonlijk pensioen betekent bijvoorbeeld niet dat de deelnemer ook allerlei complexe beslissingen moet nemen over zijn beleggingsbeleid, zijn toekomstig inkomensprofiel of over de premie-inleg. Het betekent ook niet dat pensioenvermogens centraal moeten komen te staan in de communicatie richting deelnemers. En het betekent ook niet

dat risicodeling verdwijnt. Wij bespreken de verschillende aspecten van een persoonlijker pensioen, hoe deze terugkomen in de contractvarianten die nu besproken worden, welke overeenkomsten er zijn en wat de belangrijkste verschillen van inzicht lijken te zijn.

De dimensies van persoonlijker pensioen

We onderscheiden drie verschillende dimensies van een persoonlijker pensioen: persoonlijker pensioenvermogen, persoonlijker premie en persoonlijker bestuur. Het pensioenvermogen is volledig persoonlijk als de marktconforme waarde van het vermogen dat gereserveerd is voor een specifieke deelnemer niet kan worden aangetast door veranderingen van het beleggingsbeleid of de verdelingsregels (zoals de rekenrente en de uitsmeetermijn). Het pensioenvermogen is persoonlijker naarmate beleidsaanpassingen deze marktconforme waarde minder kunnen aantasten.

De pensioenpremie wordt persoonlijker als de premie die voor een deelnemer wordt ingelegd beter aansluit op de marktconforme waarde van de extra pensioenuitkeringen die daarmee voor die deelnemer worden ingekocht.

We spreken van 'maatwerk' als de bouwstenen van het pensioencontract (zoals de premiehoogte, het beoogde beleggingsbeleid, en de snelheid waarmee het vermogen wordt uitgekeerd) zijn afgestemd op de voorkeuren en omstandigheden van de individuele deelnemer. Dat kan op verschillende manieren het geval zijn. Eén optie is dat het fondsbestuur keuzes maakt op grond van de geobserveerde persoonlijke karakteristieken van de deelnemers. Een verdergaande optie is dat deelnemers van deze collectieve keuze kunnen afwijken, bijvoorbeeld door keuzes te maken voor hun eigen beleggingen. Dit heet 'persoonlijker bestuur'.

De contractvarianten

We bespreken vier contractvarianten. De eerste twee zijn de 'voorliggende varianten voor een nieuw contract' die het Centraal Planbureau (2018) beschrijft, en die naar verluidt centraal hebben gestaan in de onderhandelingen tussen kabinet en sociale partners. Ze nemen afscheid van de doorsneesystematiek en van garanties, en kennen jaarlijkse toeslagen bij een dekkingsgraad boven de honderd procent en kortingen bij een dekkingsgraad daaronder. Die dekkingsgraad wordt bepaald op basis van een risicovrije rekenrente. In het 'open-spreidingscontract' worden mee- en tegenvallende beleggingsrendementen uitgesmeerd over bestaande

en nieuwe opbouw. In het ‘gesloten-spreidingscontract’ wordt het rendement uitsluitend toegekend aan de bestaande pensioenrechten. Bij ‘open spreiding’ is sprake van een extra (gesloten) korting bij een dekkingsgraad van negentig procent (de zogenaamde ‘backstop’). Daarbij kan leeftijdsdifferentiatie in korting en toeslagen worden toegepast. Nieuwe opbouw vindt plaats tegen de risicovrije rekenrente alsof de dekkingsgraad honderd procent is.

Een derde, sinds september 2016 beschikbare, relevante contractvariant biedt de Wet verbeterde premieregeling (WVP). De WVP maakt een geleidelijke, actuariel faire inkoop van een variabele pensioenuitkering rond pensioenering mogelijk, waarbij de inkomensaanpassingen voor alle gepensioneerden uniform zijn. De rekenrente die de uitkeringssnelheid bepaalt is niet de risicovrije rente maar deze kan worden verhoogd met een ‘vaste daling’. Anders dan de naam suggereert, impliceert de ‘vaste daling’ geen daling van de verwachte pensioeninkomsten. De maximale verhoging correspondeert met het extra verwachte beleggingsrendement door het nemen van risico. De hogere rekenrente leidt tot hogere pensioenuitkeringen in de eerste jaren na pensioenering, maar niet tot een herverdeling tussen deelnemers. Hogere initiële uitkeringen blijven gepaard gaan met een grotere kans op nominale kortingen later. Omdat de WVP eist dat de verwachte uitkering niet mag dalen, is de mate waarin uitkeringen naar voren kunnen worden gehaald gerelateerd aan de mate van beleggingsrisico (Bonekamp et al., 2017). De bestaande hoog-laagconstructies kennen deze koppeling niet. Naast de mogelijkheid van pensioencontracten waarin de inkomensaanpassingen voor alle gepensioneerden uniform zijn (‘collectieve toedeling’), kunnen WVP-pensioenen ook een persoonlijke keuze bieden in het inkomens- en risicoprofiel. Kiezen voor een nominaal gegarandeerde uitkering kan bijvoorbeeld.

De kabinetsbrief geeft aan dat als vierde variant ook onderzocht wordt of een collectieve buffer binnen het kader van de WVP kan worden toegevoegd. Door een solidariteitspremie deze buffer te laten vullen, kan het persoonlijke deel van de premie expliciet gemaakt worden, en kan risico gedeeld worden met toekomstige opbouw. Dat heet intergenerationale risicodeling (IGR).

Overeenkomsten

De vier contractvarianten komen op vijf punten met elkaar overeen. We nemen deze punten hier onder de loep.

Pensioeninkomen leidend

In alle varianten blijft het pensioeninkomen leidend bij het bepalen van de premie en bij het risicomanagement. Dit contrasteert met veel buitenlandse premieregelingen waarin het pensioenvermogen en de premie-inleg centraal staan. In de pensioencommunicatie blijft ook de verwachte uitkeringshoogte (en de risico’s daarbij) centraal staan. Verder blijft ook het risicomanagement van fondsen gericht op het bereiken van een doel in termen van een levenslang pensioeninkomen. Sociale partners blijven onderhandelen over het ambitieniveau in termen van pensioeninkomen.

Eerder indexeren

Alle varianten streven ernaar kortingen te voorkomen en eerder te indexeren. In de derde en vierde contractvariant kan dat geschieden door het gebruik van de vaste daling. In de eerste twee contractvarianten verbetert het indexatieperspectief doordat een buffer in de startsituatie toeslagen mogelijk maakt (Centraal Planbureau, 2018). Denkbaar is ook dat er direct geïndexeerd wordt door de rekenrente te verhogen die de uitkeringssnelheid bepaalt. Dit kan zonder een herverdeling tussen de generaties door de dubbelrol die de rekenrente nu heeft te ontvlechten in waardering en in uitkeringssnelheid (kader 1). Eerdere indexatie gaat wel ten koste van de indexatie in latere jaren.

Persoonlijker pensioenvermogen

Alle varianten zoeken naar manieren om het persoonlijke karakter van aanspraken beter te verankeren. Er lijkt overeenstemming te zijn om persoonlijke pensioenvermogens te communiceren in de opbouwfase. In de opbouwfase leggen de derde en vierde contractvariant aanspraken vast in de persoonlijke pensioenvermogens.

Persoonlijker pensioenpremie

In alle contractvarianten worden pensioenpremies persoonlijker door het uitfaseren van de doorsneesystematiek. Ook een variabele opbouw maakt de pensioenpremie persoonlijker. Persoonlijkere pensioenpremies maken ook harmonisering van de fiscale ruimte tussen premie- en uitkeringsregelingen mogelijk, waardoor fiscale overwegingen de keuze tussen deze twee regelingen niet meer verstoren.

Voorzichtig met persoonlijker bestuur

Alle contractvarianten kiezen voor collectieve besluitvorming en uitvoering. Collectieve besluitvorming en uitvoering sluiten niet uit dat het pensioencontract in de toekomst meer zal worden afgestemd op persoonlijke omstandigheden. Ook kan de betrokkenheid van deelnemers worden vergroot door meer mogelijkheden voor persoonlijk bestuur binnen de collectieve kaders. Denk aan duurzaam beleggen of aan de mogelijkheid om deelnemers op basis van de WVP binnen de grenzen hun eigen risico- en uitkeringsprofiel in de uitkeringsfase te laten kiezen. Gepensioneerden zouden bijvoorbeeld kunnen opteren voor een minder hoog maar volledig gegarandeerd pensioen.

De rekenrente in een nieuw contract

KADER 1

In de contractvarianten uit CPB (2018) betekent een hogere rekenrente het eerder uitkeren van pensioenen. Tegenover hogere uitkeringen vandaag staan lagere uitkeringen later. De gewenste verhouding tussen toekomstige toeslagen en kortingen en de hogere uitkeringen vandaag bepaalt dan ook de rekenrente in deze contractvarianten.

In het huidige stelsel heeft de rekenrente ook een effect op de verdeling tussen generaties. Een hogere rekenrente is namelijk gunstig voor ouderen: zij profiteren van hogere pensioenen vandaag, maar de lagere pensioenen in de toekomst zijn voor de jongeren die pas later van hun pensioen genieten. Voor een 35-jarige in een gemiddeld fonds zal zelfs een verhoging van de

rekenrente met maar 1 procent gemiddeld een 25 procent lager pensioen opleveren.

Herverdeling tussen generaties bij de transitie naar een nieuw contract kan voorkomen worden door, bij de invoering van dit nieuwe pensioencontract, de pensioenaanspraken aan te passen. Voor jongeren is de verhoging dan groter dan voor ouderen, omdat jongeren meer kans op toekomstige kortingen hebben. De dekkingsgraad blijft dan bij de nieuwe rekenrente onveranderd maar de pensioenuitkeringen voor gepensioneerden gaan omhoog. De verhoging van de uitkering voor jongere gepensioneerden is dan overigens groter dan voor oudere gepensioneerden, omdat jongeren meer jaren met toekomstige toeslagen gaan missen.

Verschillen

De vier contractvarianten bereiken de gedeelde doelen met verschillende instrumenten. Tabel 1 vat deze samen.

De aanspraak als uitkering of vermogen

De eerste twee contractvarianten baseren persoonlijke aanspraken op uitkeringen, zoals de bestaande uitkeringsregelingen dat ook doen. De status van aanspraken in deze regelingen is echter niet makkelijk uit te leggen en resulteert in belangentegenstellingen. Bij gegarandeerde uitkeringen verschaft de aanspraak in een uitkeringsregeling voldoende informatie over waar een deelnemer recht op heeft. Maar bij onzekere pensioenuitkeringen wordt de betekenis van de aanspraak niet alleen bepaald door het niveau van de aanspraak, maar ook door het risico daarbij. Veranderingen in verdelingsregels, beleggingsrisico's en maatwerk kunnen de betekenis van persoonlijke aanspraken aantasten, ook als de aanspraken zelf niet wijzigen.

Waardering van aanspraken is nodig om inzicht te krijgen in de persoonlijke vermogensvorming, maar ook bij waardeoverdracht bijvoorbeeld bij overstap naar een ander fonds. Adequaat waardenen voorkomt dat individuele keuzes ten koste van anderen gaan. Maar marktconforme waardering is niet makkelijk vanwege het onheldere karakter van de aanspraken. Zo hangt de waardering doorgaans niet alleen af van verdeelregels, maar ook van de veronderstellingen over het toekomstige beleggingsbeleid en de ontwikkeling van de financiële markten (Boender et al., 2013). Dit compliceert ook het voornemen om de waarde van het persoonlijk pensioenvermogen in deze regelingen te communiceren.

Persoonlijke vermogens uit de derde en vierde contractvariant kunnen bij beleidswijzigingen niet worden aangetast. Beleidsveranderingen en maatwerk gaan niet ten koste van anderen.

Verdeelregels of life-cycle-beleggen

De eerste twee contractvarianten kiezen voor een uniform beleggings- en indexatiebeleid. Het op dezelfde manier aanpassen van alle pensioenafspraken appelleert aan solidariteit. Maar een gelijke aanpassing van in het verleden opgebouwde aanspraken impliceert een ongelijke invloed op het verwachte pensioeninkomen. Vergeleken met het pensioen van ouderen, hangt het verwachte pensioen van jongeren immers minder af van in het verleden opgebouwde aanspraken en meer van de toekomstige opbouw. Solidariteit is daarom beter gediend met gelijke aanpassingen in het verwachte pensioeninkomen, in plaats van in de reeds opgebouwde aanspraken. Dat vereist het uitsmeren van schokken in de eerste twee varianten, of het life-cycle-beleggen in de derde en vierde variant, waarbij de waarde van de aanspraken van jongeren meer fluctueert dan de aanspraken van ouderen. Dit voorkomt pech- en gelukgeneraties. De kabinetsbrief spreekt het voornemen uit om wettelijk te borgen dat beleggingsrisico's worden genomen conform een life-cycle-patroon.

Persoonlijke aanspraken in termen van vermogen, in plaats van uitkeringen, maken risicodeling eenvoudiger, omdat fondsbesturen over meer instrumenten beschikken om de risicoprofielen van deelnemers op maat in te stellen. Met aanspraken als uitkeringen leggen de verdeelregels (zoals het uitsmeermechanisme en de rekenrente) de dif-

Verschillen tussen de contractvarianten

TABEL 1

	Open spreiding	Gesloten spreiding	WVP	WVP met IGR
Karakter aanspraak	Uitkering	Uitkering	Vermogen	Vermogen
Verdeelregels of life-cycle	Verdeelregel en leeftijds-differentiatie	Verdeelregel en leeftijds-differentiatie	Life-cycle beleggen	Life-cycle beleggen
Begrenzing van discontinuïteitsrisico	Maximale solidariteitspremie door backstops	Geen IGR	Geen IGR	Maximale solidariteitspremie
				ESB

ferentiatie in risicoprofielen vast. Deze verdeelregels zijn onderdeel van het contract en moeilijk aanpasbaar.

Begrenzing van discontinuïteitsrisico

Risicodeling met toekomstige premiebetalers levert welvaartswinst, maar brengt discontinuïteitsrisico met zich mee. Dat kan worden ingeperkt door een bovengrens te stellen op het verschil in de premie en de waarde van de nieuwe opbouw. Zo'n gemaximeerde 'solidariteitsbijdrage' beschermt de toekomstige premiebetalers en borgt dat het werken in de sector aantrekkelijk blijft. De eerste contractvariant perkt dit risico in door additionele kortingen bij een dekkingsgraad lager dan negentig procent. Dit compliceert de communicatie en de waardering. In de vierde contractvariant wordt jaarlijks een vast deel van de premie als solidariteitsbijdrage toegevoegd aan een buffer die geleidelijk weer wordt omgezet in persoonlijk vermogen. In de tweede en derde contractvariant is er geen sprake van risicodeling met toekomstige premiebetalers.

Conclusies

Het debat over herziening van uitkeringsregelingen duurt al lang. De actuele contractvarianten liggen op veel aspecten dicht bij elkaar. Het karakter van de aanspraak lijkt het belangrijkste resterende punt van discussie. Om belangentegenstellingen tussen groepen deelnemers te voorkomen, pleiten wij voor het vastleggen van de aanspraak als persoonlijk vermogen. Dit vergroot de betrokkenheid van deelnemers en maakt persoonlijke keuzes, zoals duurzaam beleggen of een gegarandeerde uitkering, mogelijk. Een persoonlijker pensioenpremie past bij een dynamische economie. Maar premies hoeven niet volledig persoonlijk te worden. Door solidariteitsbijdragen in de premies blijft het delen van risico's met toekomstige premiebetalers mogelijk.

Literatuur

- Boender, G., A.L. Bovenberg, T. Nijman et al. (2013) *Gedeelde uitgangspunten en dilemma's bij het ontwerp van nieuwe pensioencontracten en het bijbehorende FTK*. Netspar Occasional Paper.
- Bonekamp, J., A.L. Bovenberg, T. Nijman en B. Werker (2017) *Welke vaste dalingen en welk beleggingsbeleid passen bij gewenste uitkeringsprofielen in verbeterde premieregelingen?* Netspar Design Paper, 86.
- CPB (2018) *Effecten van afschaffing van de doorsneesystematiek en de gelijkijdige overgang naar een nieuw pensioencontract*. CPB Notitie, 29 november.
- De Telegraaf (2018) *Polder zet in op casinopensioenen*. De Telegraaf, 30 mei.
- Regeerakkoord (2017) *Vertrouwen in de toekomst: regeerakkoord 2017–2021*. Ministerie van SZW.
- SZW (2019) *Kabinetsbrief vernieuwing pensioenstelsel*, 1 februari 2019. Te vinden op www.rijksoverheid.nl.

Opties om de macht van aandeelhouders te beperken

De afgelopen decennia is de macht van aandeelhouders in bedrijven flink toegenomen. De schaduwzijden van deze ontwikkeling worden steeds duidelijker. Hoe kunnen de machtsverhoudingen binnen bedrijven weer in balans worden gebracht?

IN HET KORT

- De macht van aandeelhouders was in het verleden lang niet altijd zo groot als tegenwoordig en werkt welvaartsverlagend.
- Er zijn internationaal verschillende initiatieven om de macht binnen bedrijven in balans te brengen.
- Het plan voor een gouden aandeel voor werknemers van de Socialistische Partij past in die trend.

MAHIR ALKAYA

Lid van de Tweede Kamer voor de Socialistische Partij

Het vanaf de jaren tachtig in zwang geraakte ‘aandeelhoudersdenken’ lijkt sinds de financiële crisis van ruim tien jaar geleden onder druk te staan. In diverse landen worden er voorstellen gedaan om de aandeelhoudersmacht te beperken. Zo pleitte minister Kamp van Economische Zaken anderhalf jaar geleden – na onder andere vijandige overnamepogingen door buitenlandse bedrijven bij Unilever en AkzoNobel – voor een wettelijke bedenktijd in Nederland bij een dreigende vijandige overname (Tweede Kamer, 2017; kader 1). Dit duidt op een kentering in het denken: tien jaar eerder, in 2007, gaf de toenmalige minister van Financiën Bos nog aan dat er geen ruimte was voor “een misplaatst oranjegevoel” bij dit soort overnames, want de markt deed simpelweg zijn werk. Ongetwijfeld heeft de dreiging van vijandige overnamepogingen – zoals die wat betreft voormalige nutsbedrijven KPN (door het Mexicaanse América Móvil) en PostNL (door het Belgische Bpost) – bijgedragen aan deze kentering, maar op de achtergrond zal ook meespelen dat de gedachte dat grotere aandeelhoudersmacht tot meer waardecreatie leidt op zijn retour is.

Macht aandeelhouders

De gedachte dat een grotere aandeelhoudersmacht goed zou zijn voor de welvaart, vatte post in de jaren zeventig toen economen als Milton Friedman stelden dat het de maatschappelijke verantwoordelijkheid van bedrijven was om winst te maken (Friedman, 1970). Mede dankzij poli-

tici als Ronald Reagan en Margaret Thatcher wonnen deze ideeën over het streven naar maximalisatie van de aandeelhouderswaarde aan invloed (Lazonick en O’Sullivan, 2000). Steeds meer bestuurders werden in MBA-trajecten (*Master of Business Administration*) opgeleid met deze gedachte, en hun beloningen werden ook steeds vaker gekoppeld aan de aandeelhouderswaarde. Ook in Nederland begonnen bestuurders van bedrijven zich meer te richten op de aandeelhoudersbelangen (Bezemer et al., 2017).

Schaduwzijde

Steeds meer onderzoek suggereert dat de toegenomen focus op aandeelhouderswaarde eerder welvaartsverlagend dan -verhogend heeft uitgepakt. Een belangrijk probleem is dat de wispelturigheid op de financiële markten ervoor gezorgd heeft dat bestuurders van beursgenoteerde bedrijven zich vooral zijn gaan richten op resultaten in het volgende kwartaal (Boot, 2010; 2017). Dergelijk kortetermijngedrag gaat ten koste van investeringen, en daarmee van de financiële prestaties en de waardecreatie op de lange termijn (Asker et al., 2015; Flammer en Bansal, 2017; Souder et al., 2016). Ook gebruiken bedrijven hun winsten steeds vaker om de eigen aandelen in te kopen, en zo de beurskoers op te krikken – maar ondertussen blijven de lonen en de investeringen in innovatie achter (Lazonick, 2014). Voor Nederland vinden Bezemer et al. (2017) dat bedrijven die aandeelhouderswaarde in hun jaarverslag benadrukten, het daaropvolgende jaar gemiddeld slechter presteerden dan bedrijven die dit niet deden.

Bestuurders besluiten dus om een steeds groter deel van elke verdiende euro ten goede te laten komen aan de aandeelhouders, bijvoorbeeld door dividend uit te keren of aandelen terug te kopen waardoor de waarde stijgt – en dit dus niet ten goede te laten komen aan de werknemers of het te investeren in de toekomst van het bedrijf. Dit zou ook kunnen verklaren waarom een groeiend aandeel van de toegevoegde waarde naar de aandeelhouders gaat, terwijl de lonen achterblijven bij de arbeidsproductiviteitsgroei. En waarom de vermogensongelijkheid vrijwel overal ter wereld is toegenomen, en in Nederland nu zelfs na de Verenigde Staten de hoogste ter wereld is (Reuten, 2018).

Niet vanzelfsprekend

De afgelopen decennia zijn we het steeds normaler gaan vinden dat het doel van een bedrijf is om winst te maken voor

de aandeelhouders, en dat de aandeelhouders het dus uiteindelijk voor het zeggen hebben. Toch is dit niet vanzelfsprekend. Aanvankelijk waren de eigenaren van de meeste grote bedrijven in Nederland vaak de oprichters en hun naasten, zoals familie en vrienden. Controle over het bedrijf bleef decennialang veelal in handen van een kleine groep insiders die dicht bij het bestuur stonden, en die de langetermijnbelangen in de gaten hielden (De Jong et al., 2017).

Om de naoorlogse groei te financieren zochten veel bedrijven een notering aan de Amsterdamse beurs. Wanneer een onderneming aan de beurs wordt genoteerd, worden de aandelen vrij verhandelbaar en kan iedere investeerder ze kopen en verkopen. Het bezit van aandelen geeft in principe recht op informatie over de onderneming, zeggenschap in de aandeelhoudersvergadering, en een deel van de winst. Met prioriteitsaandelen behielden de insiders vaak nog wel bepaalde rechten voor zichzelf, bijvoorbeeld wat betreft het aanstellen van bestuurders. Bovendien beperkte het structuurregime, dat werknemers invloed gaf, de macht van aandeelhouders (De Jong et al., 2017).

Pas in de jaren negentig raakte de huidige oriëntatie op aandeelhouders in zwang (De Jong et al., 2017). Financiële grootaandeelhouders lijken hier een belangrijke rol bij gespeeld te hebben (Bezemer et al., 2017). Tegelijkertijd raakte aandelenbezit meer verspreid (De Jong et al., 2017). Zo is, terwijl de macht van aandeelhouders toenam, de binding tussen bedrijven en hun aandeelhouders in de loop der jaren steeds verder verzwakt. Waar Nederlandse bedrijven aanvankelijk dus weinig, maar wel betrokken aandeelhouders hadden, hebben ze in de loop der jaren steeds meer aandeelhouders gekregen die minder binding hebben met

het bedrijf en het voortbestaan ervan op de lange termijn.

De oriëntatie op aandeelhouders is overigens niet beperkt gebleven tot de top van het bedrijfsleven. Ook de discussie over de werkgelegenheid en het vestigingsklimaat in Nederland lijkt zich steeds meer te verengen tot zaken die de beslissingen van internationale beleggers en aandeelhouders kunnen beïnvloeden. Zo worden bedrijven bijvoorbeeld fiscale voordelen aangeboden, zodat ze niet besluiten om bedrijfsactiviteiten te verplaatsen naar een ander land. De gestrande poging tot de afschaffing van de dividendbelasting is hier ook een pijnlijk voorbeeld van.

Veel overnames mislukken

KADER 1

Er is veel voor te zeggen om paal en perk te stellen aan overnames. Bedrijfsovernames mislukken vaker dan dat ze slagen en hebben dan veel nadelige gevolgen, onder andere voor de werknemers (Dankbaar en Schenk, 2017). De productiviteit van bedrijven stijgt vaak niet na een fusie of overname, terwijl het snijden in de overhead vaak een belangrijk argument is om samen te gaan. Ondertussen blijven winstgevendheid, marktaandeel en innovatie vaak ook achter bij overgenomen of gefuseerde bedrijven (Schenk, 2006). Aandeelhouders profiteren daarentegen meestal wel van een overname, ongeacht of die slaagt, bijvoorbeeld doordat de waarde van hun aandelen snel stijgt zodra een overnamekandidaat zich meldt (Andrade et al., 2001)

of omdat ze een hoge uitkering ontvangen in de vorm van dividend of een zogenoemde kapitaalruygave, die vrijwel geheel belastingvrij is.

Een recent voorbeeld van een schadelijke overname lijkt de situatie zoals die zich heeft voltrokken bij V&D. Een Amerikaans investeringsfonds kocht in 2004 het moederbedrijf van V&D. Het investeringsbedrag was al binnen een jaar terugverdiend met de verkoop van de waardevolle winkelpanden midden in de stadscentra waar ze gevestigd waren. Een decennium van niet adequaat investeren in het bedrijf volgde, waarna V&D uiteindelijk omviel, mede vanwege de hoge huur van de panden die ze vroeger bezaten (Hondelink en Otto, 2016).

Herstel machtsbalans

Het maximaliseren van aandeelhouderswaarde is bij veel bedrijfsbestuurders ondertussen diep geworteld, en bovendien zijn hun baan en hun beloning vaak afhankelijk van de aandeelhoudersvergadering. Om dit te veranderen is er een nieuwe machtsbalans nodig. De in 2016 vernieuwde Corporate Governance Code stelt dat het bestuur van een beursgenoteerd bedrijf juist moet streven naar continuïteit en langetermijnwaardecreatie. Dit blijft echter beperkt tot een taak op papier. Het is naïef om te denken dat alleen een papieren wijziging zal leiden tot ander gedrag binnen bedrijven. Bestuurders zouden ook meer verantwoordingsplicht voelen richting andere stakeholders dan aandeelhouders. Een bestuur dat het belang van alle belanghebbenden meeweegt in plaats van louter dat van de aandeelhouders, zal andere beslissingen nemen, waardoor bedrijven beter zullen presteren (Stoelhorst, 2017). Het toezicht op de naleving van de code is nu nog bij dezelfde instantie belegd als voorheen, namelijk bij de aandeelhoudersvergadering.

In meerdere landen worden verdergaande maatregelen overwogen om de machtsbalans tussen belanghebbenden in het bedrijfsleven te veranderen. Grofweg vallen daarbij vier typen te onderscheiden (tabel 1). Het eerste type maatregelen vergroot de invloed van de samenleving in den brede, vertegenwoordigd door de overheid. Het tweede type vergroot de macht van de bestuurders van de onderneming, in de verwachting dat die de continuïteit van een bedrijf zullen waarborgen. Het derde type vergroot de macht van langetermijnaandeelhouders, van wie verwacht wordt dat ze meer betrokken zijn bij de langetermijnbelangen van het bedrijf. En het laatste type maatregelen vergroot de macht van werknemers, die het werk uitvoeren en voor hun inkomen afhankelijk zijn van een bedrijf.

Overheid

Vaak wordt er naar de overheid gekeken om tegenmacht te bieden aan aandeelhouders die het algemeen belang kunnen bedreigen. Zo hebben diverse landen in het verleden gouden aandelen in bedrijven genomen, met name tijdens de privatisering van voormalige staatsbedrijven in de jaren negentig en begin deze eeuw. Zo had de Nederlandse staat

na de privatisering van KPN aanvankelijk een gouden aandeel, om het publieke belang te kunnen blijven bewaken zonder dat de staat een meerderheid van de aandelen in bezit had. Nadat het Europese Hof van Justitie oordeelde dat deze gouden aandelen in strijd zouden zijn met het vrije recht van vestiging (Gerner-Beuerle, 2012), zijn de aandelen veelal vervangen door andere instrumenten om invloed te houden. Zo is er in Nederland een wet in de maak die de minister van Economische Zaken de bevoegdheid geeft om ongewenste zeggenschap in een telecommunicatiepartij te verbieden als de openbare orde of nationale veiligheid in gevaar komt (Tweede Kamer, 2018).

Ook in de Verenigde Staten zijn er initiatieven om de macht van aandeelhouders in te perken. Nadat Hillary Clinton, de toenmalige presidentskandidate namens de Democraten, in 2015 al aangaf de focus op kwartaalcijfers te willen verminderen (Clinton, 2015), stelt nu een huidige presidentskandidate van de partij, Elizabeth Warren, een aantal concrete maatregelen voor die de macht van aandeelhouders beperken (Warren, 2018). Een van die maatregelen in haar Accountable Capitalism Act is dat alle bedrijven met meer dan een miljard dollar omzet een vergunning moeten krijgen om te opereren. Als ze falen om de belangen van alle belanghebbenden evenwichtig te dienen, dan zou in het uiterste geval de overheid hun vergunning kunnen intrekken.

Het voordeel van dit soort maatregelen waarbij de overheid een grote rol speelt, is de transparantie en democratische legitimering, doordat ingrepen in de bedrijfsvoering kunnen worden besproken in het parlement. Dat kan echter ook een nadeel zijn, want het aantal bedrijven waarvoor dit zou kunnen gelden wordt hierdoor beperkt. Micromanagement van een ministerie in de bedrijfsvoering van velerlei private bedrijven is ongewenst, en kan de bureaucratie vergroten. Dit type maatregelen lijkt daarom vooral geschikt als stok achter de deur in bijzonder gevallen, bijvoorbeeld om publieke belangen veilig te stellen bij bedrijven waarvan het de vraag is of ze überhaupt geprivatiseerd hadden moeten worden.

Bestuurders

Andere initiatieven richten zich op het vergroten van de macht van bestuurders, om de machtsverhoudingen binnen een bedrijf in balans te krijgen. Zo kennen veel voormalige staatsbedrijven, zoals KPN en PostNL, beschermstichtingen, die de bevoegdheid hebben om met speciale aandelen in te grijpen als de continuïteit van het betreffende bedrijf in gevaar komt. Hoewel deze stichtingen vaak onafhankelijk zijn, ligt hun statutaire taak in lijn met de wettelijke taak van bestuurders. Hun bestaan kan dus als versterking van het bestuur worden gezien.

Ook de eerder vermelde aangekondigde wet die een bedenktijd van 250 dagen introduceert wanneer er een vijandelijk bod dreigt (Tweede Kamer, 2017), zal de macht van bestuurders tegenover 'vluchtige' aandeelhouders versterken. De bedenktijd geeft het bestuur bijvoorbeeld de tijd om, in samenwerking met belanghebbenden, een alternatief plan te presenteren.

Dit type maatregelen lijkt vooral geschikt om vluchtige aandeelhouders af te schrikken. Het is echter de vraag

Beleidsalternatieven om de machtsbalans binnen bedrijven te beïnvloeden

TABEL 1

Meer macht naar

overheid	bestuurders	langetermijn-aandeelhouders	werknemers
<ul style="list-style-type: none"> • Gouden aandeel (meerdere landen) • Wet ongewenste zeggenschap - Telecommunicatie (Nederland) • Accountable Capitalism Act (Verenigde Staten)	<ul style="list-style-type: none"> • Beschermstichtingen (Nederland) • Wet bedenktijd bij vijandige overname (Nederland)	<ul style="list-style-type: none"> • Florange-wet (Frankrijk)	<ul style="list-style-type: none"> • Mitbestimmung (Duitsland) • Inclusive Ownership Funds (Verenigd Koninkrijk) • Accountable Capitalism Act (Verenigde Staten)

ESB

of dit voldoende is om te zorgen voor een gezonde machtsverhouding in het bedrijf (Kleinknecht, 2017). Sommige vijandige overnames zullen weliswaar voorkomen kunnen worden, maar als de macht van andere stakeholders niet wordt uitgebreid, dan zal de focus op de maximalisatie van aandeelhouderswaarde in de alledaagse bedrijfsvoering niet zomaar veranderen.

Langetermijnaandeelhouders

Er zijn ook initiatieven om de machtsstructuur in bedrijven zodanig te veranderen dat de betrokken langetermijnaandeelhouders meer invloed krijgen. Zo kent Frankrijk sinds 2014 de zogeheten Florange-wet, die aandeelhouders die hun aandeel minstens twee jaar bezitten een dubbel stemrecht geeft – tenzij twee derde van de aandeelhouders tegenstemt (Becht et al., 2018). Op basis van die wet heeft ook de Franse overheid een vergrote zeggenschap bij bijvoorbeeld Renault en Air-France/KLM, waarvan deze aandelen bezit.

Het voordeel van een dergelijke maatregel is theoretisch groot. Niet alleen krijgen zittende aandeelhouders een prikkel om bij een aantrekkelijk bod hun aandeel toch niet van de hand te doen, maar ook kunnen aandeelhouders aangetrokken worden met een inherente langetermijnfocus, zoals pensioenfondsen. Helaas blijkt de Florange-wet in de praktijk echter vrij ineffectief, doordat men in veel bedrijven waarin de Franse staat geen belang heeft de benodigde aandeelhoudersmeerderheid heeft gevonden om de maatregel terug te draaien (Becht et al., 2018).

Werknemers

Een laatste type maatregelen om de machtsbalans in bedrijven te herstellen, mikt op het vergroten van de macht van werknemers. Zo kennen grote bedrijven in Duitsland al sinds de jaren zeventig de verplichting om de helft van de commissarissen door werknemers te laten kiezen. Hoewel er lang is gezegd dat meer zeggenschap voor werknemers ten koste zal gaan van de arbeidsproductiviteit en financiële prestaties, laten diverse studies zien dat dit wel meevalt en dat medezeggenschap van werknemers juist positief kan uitwerken (Addison, 2009; Fauver en Fuerst, 2006; Kleinknecht, 2015).

Het succes van het Duitse model lijkt diverse politici in het buitenland geïnspireerd te hebben om vergelijkbare voorstellen te doen. Zo bevat het wetsvoorstel van Elizabeth Warren de verplichting tot het instellen van werknemerscommissarissen door Amerikaanse bedrijven (Warren, 2018). In Engeland stelt Labour bovendien Inclusive Ownership Funds voor, die werknemers niet alleen meer zeggenschap moeten geven, maar hen ook moeten laten meedelen in de winst (The Guardian, 2018). Werknemers bij Britse bedrijven met meer dan 250 werknemers zouden als collectief tien procent moeten bezitten van de aandelen van het bedrijf waarin zij werken.

Tot besluit

De verschillende opties om de machtsbalans in de onderneming te veranderen, hebben allemaal zo hun eigen voor- en nadelen. Al met al lijkt de meeste winst te behalen door werknemers meer mogelijkheden te geven om structureel tegenmacht te bieden aan aandeelhouders. In Nederland

werkt de Socialistische Partij daarom aan een plan, vergelijkbaar met de Inclusive Ownership Funds van Labour, om de aandeelhoudersmacht terug te dringen, namelijk: een gouden aandeel voor werknemers. Doel is dat miljoenen werkende Nederlanders hiervan profiteren, doordat zij beter kunnen controleren of het bedrijfsbestuur zich aan zijn wettelijke taak houdt en handelt in het ondernemingsbelang in plaats van uitsluitend in het aandeelhoudersbelang, en zij verder ook mee kunnen denken en -beslissen over de toekomst van hun bedrijf, en kunnen rekenen op een deel van de winst.

Literatuur

- Addison, J.T. (2009) *The economics of codetermination: lessons from the German experience*. New York: Palgrave Macmillan.
- Andrade, G., M. Mitchell en E. Stafford (2001) New evidence and perspectives on mergers. *Journal of Economic Perspectives*, 15(2), 103–120.
- Asker, J., J. Farre-Mensa en A. Ljungqvist (2015) Corporate investment and stock market listing: a puzzle? *The Review of Financial Studies*, 28(2), 342–390.
- Becht, M., Y. Kamisarenka en A. Pajuste (2018) *Loyalty shares with tenure voting – a Coasian bargain? Evidence from the Loi Florange experiment*. CEPR Discussion Paper, 12892.
- Bezemer, P.J., H. Volberda en F. van den Bosch (2017) Focus op aandeelhouder veelal slecht voor de financiële prestaties. *ESB*, 4751(102), 322–325.
- Boot, A.W.A. (2010) *De onwortelde onderneming*, 2e druk. Assen: Van Gorcum.
- Boot, A.W.A. (2017) Geen haast maar herbezinning in het corporategovernance-debat. *ESB*, 4751(102), 316–319.
- Clinton, H. (2015) Hillary Clinton transcript: building the ‘Growth and fairness economy’. *The Wall Street Journal*, 13 juli.
- Dankbaar, B. en H. Schenk (2017) Maatschappelijk toezicht op overnames is dringend gewenst. *ESB*, 4751(102), 330–333.
- Fauver, L. en M.E. Fuerst (2006) Does good corporate governance include employee representation? Evidence from German corporate boards. *Journal of Financial Economics*, 82(3), 673–710.
- Flammer, C. en P.T. Bansal (2017) Does a long-term orientation create value? Evidence from a regression discontinuity. *Strategic Management Journal*, 38(9), 1827–1847.
- Friedman, M. (1970) The social responsibility of business is to increase its profits. *The New York Times Magazine*, 32 (13 september). Te vinden op www.nytimes.com.
- Germer-Beuerle, C. (2012) Shareholders between the market and the state: the VW Law and other interventions in the market economy. *Common Market Law Review*, 49(1), 97–144.
- Hondelink, F. en R. Otto (2016) *Vroom & Dreesmann: de opkomst en ondergang van het warenhuis (1887–2016)*. Hilversum: Tens Media.
- Jong, A. de, A. Röell en G. Westerhuis. (2017) De rol van aandeelhouders in historisch perspectief. *ESB*, 4751(102), 312–315.
- Kleinknecht, R.H. (2015) Employee participation in corporate governance: implications for company resilience. *European Journal of Industrial Relations*, 21(1), 57–72.
- Kleinknecht, R.H. (2017) Wie a zegt moet ook b zeggen. *ESB*, 4751(102), 310–311.
- Lazonick, W. (2014) Profits without prosperity. *Harvard Business Review*, 92(9), 46–55.
- Lazonick, W. en M. O’Sullivan (2000) Maximizing shareholder value: a new ideology for corporate governance. *Economy and Society*, 29(1), 13–35.
- Reuten, G.A.T.M. (2018) De Nederlandse vermogensverdeling in internationaal perspectief. *TPEdigitaal*, 12(2), 20–27.
- Schenk, H. (2006) Mergers and concentration policy. In: P. Bianchi en S. Labory (red.), *International handbook on industrial policy*. Cheltenham: Edward Elgar, 153–179.
- Souder, D., G. Reilly, P. Bromiley en S. Mitchell (2016) A behavioral understanding of investment horizon and firm performance. *Organization Science*, 27(5), 1202–1218.
- Stoelhorst, J.W. (2017) Argumenten voor een stakeholderbenadering van ondernemingsbestuur. *ESB*, 4751(102), 326–329.
- The Guardian (2018) Employees to be handed stake in firms under Labour plan. *The Guardian*, 24 september.
- Tweede Kamer (2017) *Overnames van bedrijven*. Kamerbrief, AEP / 17065616.
- Tweede Kamer (2018) *Wetsvoorstel ongewenste zeggenschap telecommunicatie*. Kamerbrief, DGETM-TM / 18073904.
- Warren, E. (2018) *Accountable Capitalism Act*. Te vinden op www.warren.senate.gov.

Alternatieve energietransitie kan Europese klimaatrekening fors reduceren

De ambitieuze doelstellingen van de energietransitie in Europa vraagt ook offers van burgers. Welke transitie-scenario's kunnen de kosten voor de burger beperken zonder de klimaatdoelstellingen uit het oog te verliezen?

IN HET KORT

- Distributie en toepassing van waterstof uit vergassing met CO₂-opslag kan de Europese klimaatrekening met veertig procent verlagen.
- Negatieve emissies van biomassa-vergassing met CO₂-opslag maakt dure maatregelen als energieneutraal wonen overbodig.
- Waterstof uit kolenvergassing met CO₂-opslag is goedkoper en verdringt groene waterstof uit elektrolyse via windenergie.

JOHANNES BOLLEN

Onderzoeker bij het Centraal Planbureau

De benodigde energietransitie om Europa rond 2050 CO₂-neutraal te laten zijn, zal in alle lidstaten economisch gevoeld gaan worden. We zien zelfs al aan het begin van die transitie, in bijvoorbeeld Frankrijk, dat de aankondiging van een groene taks op brandstof een golf van protest van de 'gele hesjes' heeft opgeroepen. Tegen de achtergrond van deze weerstand bij burgers is het relevant om van een aantal kansrijke alternatieve transitie-modellen te onderzoeken in welke mate die de maatschappelijke kosten aanzienlijk verminderen.

Transitiemodellen

Het huidige transitie-model in Europa richt zich vooral op het stimuleren van windenergie. Het fluctuerende aanbod hiervan brengt extra kosten met zich mee, via netwerkverzwaring en centrales die moeten draaien wanneer het niet waait. Maar aan de andere kant kan een surplus aan windturbines buiten de elektriciteitspiek, wanneer het wel waait, aangewend worden om via 'gratis' wind waterstof te produceren zonder dat er CO₂ vrij komt.

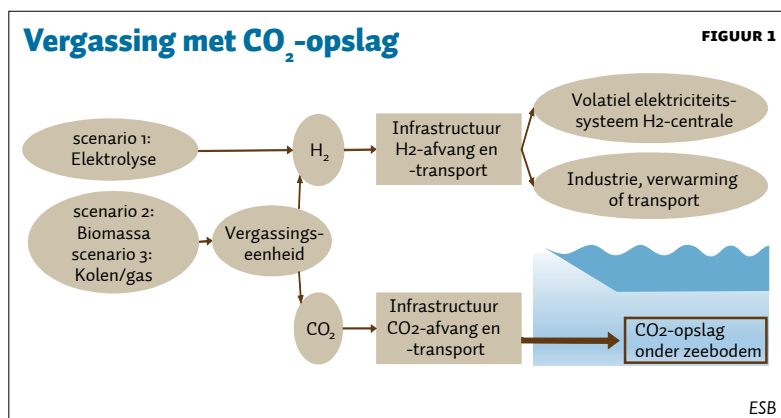
De Europese Commissie stelt dat waterstof voor de energietransitie nuttig is voor een aantal transporttoepassingen (EC, 2018). De klimaatrekening kan echter omlaag als waterstof grootschaliger wordt toegepast, bijvoorbeeld door waterstof op te maken via vergassing van biomassa of kolen in combinatie met CO₂-opslag.

Waterstof heeft als brandstof geen nadelige gevolgen voor het milieu, en kan naast transporttoepassingen gebruikt worden in een flexibele elektriciteitscentrale voor de leveringszekerheid, en in allerlei processen in de industrie – of zelfs in verwarmingsinstallaties als vervanger voor gas. Bovendien kunnen de negatieve emissies van de biomassa-vergassing met CO₂-opslag het emissiebudget van andere sectoren verruimen, waardoor je daar dan dure maatregelen kunt uitstellen of er zelfs vanaf te zien (denk bijvoorbeeld aan energieneutraal wonen). En kolenvergassing met CO₂-opslag heeft zo veel waterstofpotentieel dat waterstofcentrales de uitbreiding van dure nucleaire centrales kunnen voorkomen terwijl er tegelijkertijd extra schone brandstof beschikbaar komt voor andere toepassingen. Figuur 1 illustreert dit met een tweetal alternatieve transitie-modellen voor waterstof via vergassing, naast het meer traditionele scenario van waterstof uit elektrolyse via windenergie.

In het ene alternatieve transitie-model mag biomassa ingezet worden voor vergassing om waterstof te produceren, terwijl er in het tweede alternatief ook gekozen mag worden voor kolenvergassing. De waterstof is als schone brandstof toe te passen, terwijl het productieproces van vergassing ook schoon kan zijn als de vrijkomende CO₂ bij het vergassingsproces afgevangen en opgeslagen wordt onder bijvoorbeeld de Noordzee (hierna CCS genoemd, van het Engelse *CO₂ Capture and Storage*).

Modelsimulaties van de energietransitie

De effecten op de energieprijzen van de verschillende transitie-scenario's zijn te berekenen met een werelddekkend klimaat-

energie-economiemodel genaamd *Model for Evaluating Regional and Global impacts of the Greenhouse gas Effect*, oftewel MERGE (Aalbers en Bollen, 2017a; Blanford et al., 2015). Het optimalisatiemodel maakt onderscheid tussen de belangrijkste regio's, waaronder Europa. MERGE berekent tot aan 2100 het energieverbruik en -aanbod van kolen, olie en gas, de daaraan verbonden CO₂-emissies, de prijzen van fossiele energie, en de inzet van opties en kosten om de uitstoot van broeikasgassen tegen te gaan.

De centrale aanname in de berekeningen gaat uit van de kostenoptimalisatie van een emissiepad voor de wereld, horend bij een doel van maximaal twee graden temperatuurstijging, terwijl de EU-emissies met 95 procent omlaag moeten. Om het effect op de maatschappelijke kosten van de vergassingsvarianten te analyseren, zullen er drie transitie-modellen bekeken worden met verschillende manieren om waterstof te produceren:

1. het 'alleen wind'-scenario 1, waarbij waterstof slechts via elektrolyse ontstaat;
2. het '+ BECCS'-scenario 2: als scenario 1, maar nu ook waterstof uit biomassa-vergassing met CCS (ook wel BECCS (*Bio-Energy with Carbon Capture Storage*) genoemd);
3. het '+ grijs'-scenario 3: als scenario 2, maar nu ook waterstof uit vergassing van aardgas of kolenvergassing met CCS.

Transitiescenario 1

Door de emissiereductie van 95 procent zal in dit transitie-model de koolstofprijzen in Europa stijgen, omdat we duurdere maatregelen moeten nemen om de uitstoot steeds verder te beperken. De emissiereductie in dit scenario leidt tot een stijging van de koolstofprijzen in Europa naar 150 euro/tCO₂ in 2030 en 350 euro/tCO₂ in 2050. De hoogte van de koolstofprijzen is gelijk aan de marginale kosten van de emissiereductie van de duurste maatregel op het Europese grondgebied, en uit Aalbers en Bollen (2017a) en Koelemeijer et al. (2017) weten we dat dit om maatregelen buiten het emissiehandelssysteem (*Emissions Trading System*, ofwel ETS) gaat.

Maar naast de stijgende koolstofprijzen zal ook de elektriciteitsprijzen meer dan verdubbelen, naar 120 euro/MWh in 2050. De stijging van de groothandelsprijzen is toe te schrijven aan de uitbreidingskosten van het netwerk, om zo de hoge pieken te kunnen opvangen bij een aandeel in de windenergie van zestig procent in 2050. Maar ook zijn er investeringen noodzakelijk in schone maar dure nucleaire basislasttechnologie (vervanging en expansie). In de daluren wanneer er een 'overcapaciteit' is aan windenergie, schakelen de windturbines van elektriciteitsproductie over naar groene waterstofproductie via elektrolyse of ze worden uitgezet ('verspilling').

Omdat windenergie zorgt voor een volatiel aanbod, zijn er in dit transitie-model ook een paar minder goedkope opties nodig die de leveringszekerheid (mede) garanderen. Het gaat hier om enerzijds voltijs draaiende biomassa- of nucleaire centrales (relatief duur), en anderzijds om flexibele deeltijdgascentrales. Figuur 2 toont dat in 2050 zal in Europa de capaciteit van gas ongeveer 220 Giga Watt (GW) zijn (aandeel is rond de 15%). De capaciteit van de

(bijna) voltijs draaiende centrales op biomassa stijgt tot 70 GW (aandeel is 4%) en 270 GW nucleair (aandeel is 13%). Maar voor de huidige kolencentrales is er, door de hoge CO₂-prijzen voor 2030, al geen plaats meer.

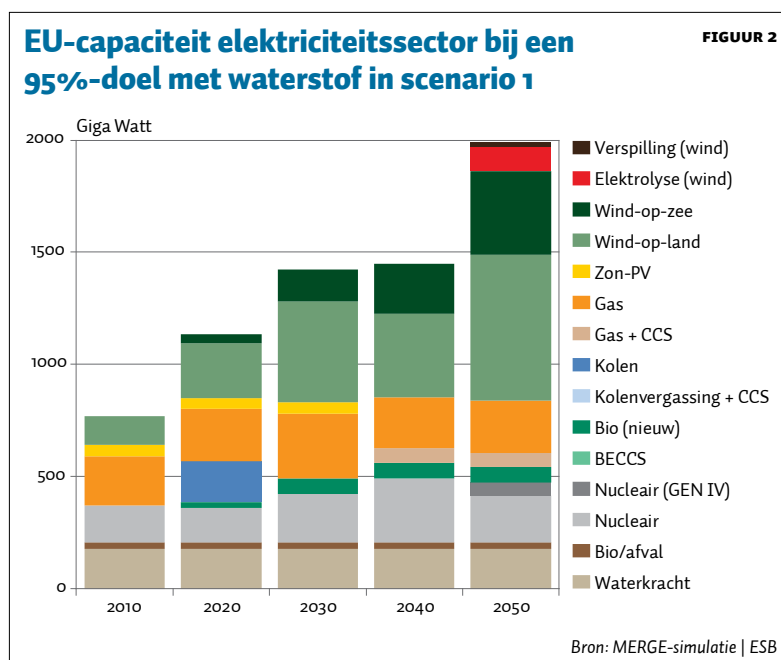
De eerder gemelde, stijgende prijzen van elektriciteit en CO₂ leiden tot aanpassingen in de Europese economie, waardoor het bruto binnenlands product (bbp) in 2050 2,3 procent lager uitkomt dan in een scenario zonder klimaatbeleid (netto contante waarde van het bbp-verlies is 0,5 procent, ofwel 8.000 euro per Europeaan).

Transitiescenario 2

In dit transitie-model breiden we het palet aan schone energieproductie uit met biomassa-vergassing (BECCS). De klimaatrekening kan dalen doordat de negatieve emissies van BECCS een slimme herallocatie van sectorale emissies mogelijk maakt. Als de emissies van de elektriciteitssector omlaag gaan en die van andere sectoren omhoog, dan kunnen de duurdere maatregelen als energieneutrale woningen of gebouwen vermeden worden. De CO₂-prijzen in 2050 is lager dan in scenario 1: bijna 200 euro/tCO₂ in plaats van 350 euro/tCO₂.

De herallocatie van emissies zien we ook terug in de veranderingen in de energievraag en -productie. Figuur 3 laat aangaande alle drie de scenario's voor de periode 2030–2050 de vraag zien naar energie per energiedrager (3a) en de energieproductie in de elektriciteitssector (3b). Het veruimde koolstofbudget wordt gevuld met goedkope olie en gas, terwijl dure biobrandstoffen overbodig worden.

Het andere relevante mechanisme dat de klimaatrekening doet dalen, is dat BECCS het palet aan schone elektriciteitsopties uitbreidt. De vraag is hoe belangrijk dat is. Figuur 3b laat zien dat het productieaandeel van windenergie licht daalt. Ondanks het feit dat de investeringskosten van windturbines de helft zijn van BECCS drukt het relatief dure BECCS in dit scenario de gemiddelde elektriciteitsprijzen. De reden is dat BECCS nucleaire energie verdringt (waarvan de investeringskosten 30 tot 165 procent

hoger zijn dan BECCS). Hierdoor komt de elektriciteitsprijs in 2050 uit op 110 euro/MWh in plaats van op de 120 euro/MWh in scenario 1.

In vergelijking met scenario 1 daalt de prijs van CO₂ met veertig procent en die van elektriciteit met tien procent. Hierdoor daalt de klimaatrekening met twintig procent, ofwel tot 6.300 euro per Europeaan.

Een veelgehoord bezwaar tegen BECCS is dat daardoor de productie van biomassa in de wereld zou stijgen, maar dat hoeft niet. BECCS verhoogt weliswaar de vraag naar biomassa in elektriciteitscentrales, maar toch daalt de totale vraag naar biomassa, omdat de vraag naar biobrandstoffen voor transportdoeleinden wegvalt (olievraag stijgt, zie scenario 2 ten opzichte van scenario 1). Het scenario met de biobrandstoffen is dus duurder, en daarmee inefficiënt (Aalbers en Bollen, 2017b).

Transitiescenario 3

Scenario 2 laat dus zien dat de introductie van BECCS in de energieproductie de prijs van zowel CO₂ als van elektriciteit verlaagt ten opzichte van scenario 1. In scenario 3 is ook de waterstof productie toegestaan uit vergassing van kolenvergassing met CCS (zonder CCS past niet met het koolstofbudget). Nu daalt de klimaatrekening nog verder door een verdere diversificatie van het elektriciteitsaanbod en de mogelijkheid om nog meer dure maatregelen te vermijden, bijvoorbeeld het bouwen van energieneutrale gebouwen of woningen of warmtepompen aanbrengen in bestaande woningen. Figuur 3 illustreert deze verschuivingen door de staafjes van scenario 2 en scenario 3 met elkaar te vergelijken. Waterstof wordt belangrijker.

Het kostenvoordeel komt nu door de introductie van kolenvergassing met CCS en verdringing van nucleaire energie, omdat de investeringskosten van kolenvergassing met CCS minimaal veertig procent lager liggen ten opzichte van nucleair. Elektrolyse blijkt nu te duur, omdat kolenvergassing ook windenergie minder dominant maakt.

Belangrijker is echter dat de kolenvergassing met CCS zoveel waterstof produceert dat het naast toepassing ervan in waterstofcentrales ook elders gebruikt kan worden (vraag naar fossiel daalt, want olie sterk omlaag en gas licht omhoog, zie figuur 3a). En dat betekent dat de CO₂-emissies omlaag gaan, waardoor de koolstofprijs met bijna twintig procent daalt. Maar de gemiddelde energieprijzen daalt ook met 33 procent, omdat de extra waterstof uit kolenvergassing met CCS goedkoper is dan de waterstof uit BECCS, en windenergie in scenario 2. Dure maatregelen als CO₂-neutraal wonen worden weer verder overbodig (ook het blokje 'ander schoon' is verdwenen). Dit scenario levert wel de meeste CCS op, maar tot 2050 wordt de Europese CO₂-opslagcapaciteit voor nog geen twintig procent gebruikt (CPB en PBL, 2015; IPCC, 2005; Aalbers en Bollen, 2017a).

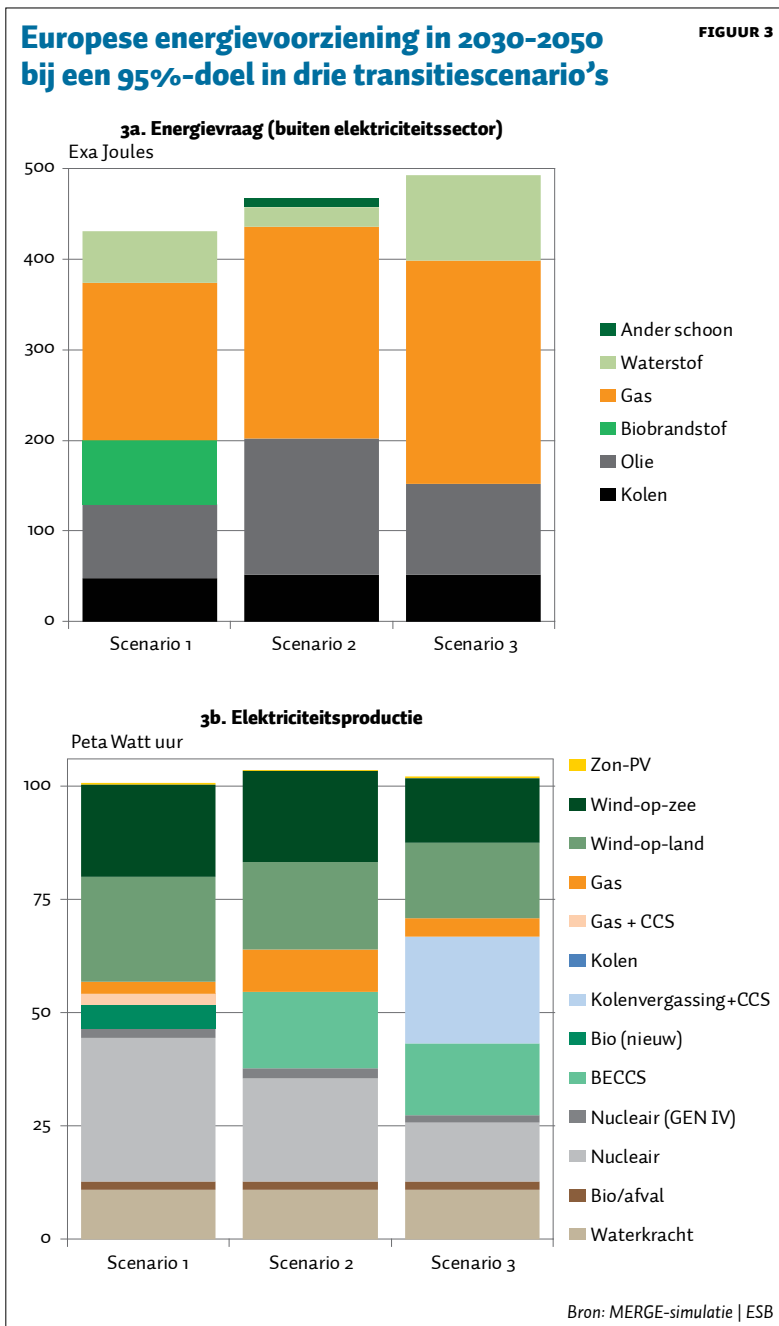
Windenergie blijft ook in het eindbeeld van scenario 3 bestaan, en over de tijd zal er veel extra capaciteit komen, maar het gaat minder snel dan in scenario 1. Waterstof uit elektrolyse lijkt alleen bestaansrecht te hebben bij de duurdere transitie modellen met hele grote productieaandelen van windenergie.

Vergassing leidt tot een breder en gelijkmatiger verdeelde elektriciteitsportfolio. Kolenvergassing met CCS maakt het klimaatbeleid weer twintig procent goedkoper. De klimaatrekening daalt dan tot 4.900 euro per Europeaan, ofwel een bbp-verlies in 2050 van 1,4 procent in plaats van 2,3 procent in scenario 1 door lagere prijzen van energie, elektriciteit en CO₂.

Vaak wordt waterstof uit aardgas als alternatief genoemd voor kolenvergassing, maar dat blijkt te duur. Hoewel de opslagkosten voor kolen driemaal zo hoog zijn als voor gas, zijn de CO₂-opslagkosten zelf echter van beperkt belang. Aangezien steenkool behoorlijk goedkoper is dan aardgas is waterstof uit aardgas dus te duur.

Conclusie

Er zijn kostenvoordelen door vergassing met CCS (tabel 1), zonder dat dit ten koste gaat van het klimaatdoel van 95 procent emissiereductie in 2050 (mits de afgevangen CO₂

wordt opgeslagen). Een transitie scenario met waterstof uit slechts windenergie is het duurste van de drie scenario's. In scenario 2 drukken de negatieve emissies van biomassa de prijzen voor CO₂ en elektriciteit. En kolenvergassing versterkt dit mechanisme nog meer, waardoor bijvoorbeeld dure energieneutrale woningen en warmtepompen in bestaande woningen nog overbodiger worden of nog langer kunnen worden uitgesteld.

Obstakels voor vergassing

Ondanks de maatschappelijke baten zal vergassing niet zomaar van de grond komen. Vergassing heeft overheidssteun nodig voordat deze privaat kan renderen. En die ondersteuning is bij vergassing ingewikkelder dan bij subsidies voor windmolens. De reden is dat windenergiesubsidies in bijvoorbeeld Nederland slechts het kostprijverschil afdekken tussen groene en grijze stroom. Maar bij vergassing gaat het om een systeembrede set van technologieën die gesteund zouden moeten worden: distributie en toepassing van waterstof voor de elektriciteitsproductie, warmte en transport en afvang, transport en opslag van CO₂. De verschillende onderdelen van vergassing met CCS en de toepassingen van waterstof zijn echter al wel beproefd, zoals de Willem-Alexander centrale in Buggenum die werkte op waterstof uit kolenvergassing (maar in 2013 gesloten), de experimenten met afvang, transport en opslag van CO₂ in de Noordzee (CCP, 2019), de Magnum-centrale in de Eemshaven die met waterstof experimenteert en de waterstofbussen. Maar dat is allemaal nog zeer kleinschalig en aan de dure kant.

Een ander obstakel is dat de ETS-prijs onvoldoende hoog is door het overaanbod aan emissierechten, zodat private partijen niet kiezen voor vergassing met CO₂-opslag. Bovendien zetten windenergiesubsidies andere technologieën die niet voor subsidie in aanmerking komen op achterstand. Verder erkent de Europese ETS-richtlijn de negatieve emissies van BECCS niet (Aalbers en Bollen, 2017b). Ook het imago speelt een rol, althans bij kolenvergassing. Immers, de huidige EU-plannen voorzien al in een uitfasering van kolencentrales, en dan is kolenvergassing met CCS niet het eerste waaraan gedacht wordt. Maar hier gaat men voorbij aan het argument dat de klimaatrekening omlaag kan.

Een volgend obstakel betreft het plaatsen van schotten tussen de verschillende sectordoelen. Het huidige klimaatbeleid in Europa richt zich vooral op kostenefficiëntie van oplossingen bij vooraf vastgestelde emissiereductiepercentages voor de ETS-sector (2,2 procent per jaar tot aan 2030 en een versnelling daarvan na 2030), waardoor bij een emissiereductie van 95 procent van alle emissies ook het budget voor de andere sectoren vastligt. Maar scenario 2 laat zien dat de negatieve CO₂-emissies van BECCS bij een lager ETS-doel (en dus een impliciet hoger emissiebudget voor andere sectoren) de klimaatrekening kunnen verlagen.

Tot slot, een laatste obstakel voor vergassing betreft het volgende. Het maatschappelijke voordeel van vergassing blijkt niet als het beleid slechts focust op de emissiereducties in 2030, en geen rekening houdt met de langetermijndoelen en toepassingen die consequenties hebben voor meerdere sectoren tegelijkertijd (CPB/PBL/SCP, 2014).

Samenvatting van de drie transitie scenario's

TABEL 1

	Netto contante waarde klimaatrekening		Bbp verlies	CO ₂ prijs	Elektriciteitsprijs
	tot aan 2050		in 2050	in 2050	in 2050
	In euro per Europeaan	In procenten	In euro/tCO ₂	In euro/MWh	
Scenario 1	8000	2,3	350	120	
Scenario 2	6300	2,2	200	110	
Scenario 3	4900	1,4	170	105	

ESB

Energie uit wind-op-zee heeft nu een businesscase, omdat de overheid deze techniek geholpen heeft met subsidies. Voor vergassing met CO₂-opslag, de distributie van waterstof en de waterstoftoepassingen is die overheidssteun er niet. Dus is er voor vergassing niet zozeer sprake van een ontbrekende business case, maar ontbreekt het aan overheidssteun. Als we nu al beginnen met de opschaling van vergassing met CO₂-opslag wordt het mogelijk om in de toekomst verder op te schalen, zodat die businesscase er kan komen, en zo veel duurdere klimaatmaatregelen vermeden kunnen worden.

Literatuur

- Aalbers, R. en J. Bollen (2017a) *Biomass energy with carbon capture and storage can reduce climate policy costs of the EU's energy roadmap with 15-75%*, Background Document to CPB Policy Brief 2017/02. CPB Background Document, July 2017.
- Aalbers, R. en J. Bollen (2017b) *Biomassa met CO₂ opslag direct inzetten*. CPB Policy Brief 2017/02. Blanford, G., R. Aalbers, J. Bollen en K. Folmer (2015) *Technological uncertainty in meeting Europe's decarbonisation goals*. CPB Discussion Paper, 301.
- CCP (2019) *CO₂ capture project*. Publicatie te vinden op www.co2capture-project.org.
- CPB en PBL (2015) *Cahier klimaat en energie: toekomstverkenning WLO*. PBL-publicatienummer 1684.
- CPB/PBL/SCP (2014) *Monitor duurzaam Nederland 2014: verkenning. Uitdagingen voor adaptief energie-innovatiebeleid*. PBL-publicatienummer 1510.
- EC (2018) *Final report of the high-level panel of the European decarbonisation pathways initiative*. Brussel: Europese Commissie. Te vinden op ec.europa.eu.
- IPCC (2005) *Carbon dioxide capture and storage: special report of the Intergovernmental Panel of Climate Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Koelemeijer, R., P. Koutstaal, B. Daniels en P. Boot (2017) *Nationale kosten energietransitie in 2030*. PBL-publicatienummer 2888.

Pensioenfondsen met dezelfde connecties vertonen kuddegedrag

Kuddegedrag van institutionele beleggers vormt een risico voor de stabiliteit van financiële markten. Het aantal mensen dat de Nederlandse pensioensector bestuurt en adviseert, is niet groot en is sterk verweven. Wat betekenen deze connecties voor het beleggingsbeleid van pensioenfondsen in alternatieve beleggingen?

IN HET KORT

- Pensioenfondsen vertonen kuddegedrag als zij met elkaar zijn verbonden via actuarissen of vermogensbeheerders.
- Kuddegedrag treedt eerder op in beleggingscategorieën die complexer, minder liquide of meer risicovol zijn.
- Kuddegedrag treedt niet op bij pensioenfondsen die louter verbonden zijn door bestuurders.

ROB BAUER

Hoogleraar aan de Universiteit Maastricht en directeur van het International Centre for Pension Management, Toronto

MATTEO BONETTI

Promovendus aan de Universiteit Maastricht

DIRK BROEDERS

Hoogleraar aan de Universiteit Maastricht en senior beleidsmedewerker bij De Nederlandsche Bank

Dit artikel is gebaseerd op Bauer, Bonetti en Broeders (2018)

Kuddegedrag ontstaat als institutionele beleggers hetzelfde handelen (Sias, 2004). Institutionele beleggers hebben de neiging elkaars strategische beleggingsbeslissingen te volgen. Reputatie-effecten spelen hierbij een rol. Institutionele beleggers wijken niet graag in negatieve zin af van hun *peers* als het gaat om behaalde rendementen. Een andere reden is dat institutionele beleggers voor vergelijkbare beslissingen staan en beslissingen nemen op basis van dezelfde informatie en in dezelfde regelgevingscontext.

Kuddegedrag kan sterker zijn als institutionele beleggers via connecties informatie uitwisselen. Daarnaast is het aannemelijk dat kuddegedrag eerder in alternatieve beleggingscategorieën optreedt omdat deze vaak complexer, minder liquide of meer risicovol zijn. “Wat andere beleggers doen” is dan waardevolle informatie.

Wij onderzoeken de impact van connecties tussen institutionele beleggers op de strategische allocatie naar de volgende alternatieve vermogenscategorieën: onroerend goed, private equity, hedgefondsen en grondstoffen. Onderzoek naar de betekenis van kuddegedrag binnen het financiële systeem is een belangrijke en beleidsrelevante vraag. Sinds de financiële crisis hebben beleidsmakers immers veel aandacht voor maatregelen die gericht zijn op het bevorderen van de soliditeit van het financiële stelsel, en niet alleen op die van individuele instellingen (DNB, 2018).

Connecties in de pensioensector

De Nederlandse pensioensector bevat een sterk verweven groep van institutionele beleggers (Broeders et al., 2018). Om het effect van connecties op strategische beleggingsbeslissingen te onderzoeken, analyseren we een panel van 191 Nederlandse pensioenfondsen over de periode 2007–2016. Deze groep pensioenfondsen beheert grofweg negentig procent van het Nederlandse pensioenvermogen. Gegevens over de beleggingen van deze pensioenfondsen zijn elk kwartaal beschikbaar bij De Nederlandsche Bank, de prudentiële toezichthouder. Daarnaast is er jaarlijkse informatie over de bestuurders, actuarissen en vermogensbeheerders die voor de pensioenfondsen werken. Uit deze gegevens volgen de connecties tussen pensioenfondsen. Twee pensioenfondsen zijn met elkaar verbonden als ze een bestuurder, actuaaris of vermogensbeheerder gemeenschappelijk hebben.

Bestuurders

Het bestuur van een pensioenfonds neemt beslissingen en is verantwoordelijk voor de uitvoering hiervan. Als zodanig heeft het pensioenfondsbestuur ook de eindverantwoordelijkheid over het strategische beleggingsbeleid. Dit betreft de allocatie naar de verschillende vermogenscategorieën die het pensioenfonds op lange termijn nastreeft. In iedere beslissing weegt het bestuur de belangen van de belanghebbenden, zoals die van de actieve en gewezen deelnemers en van de werkgever. Een persoon kan bij meerdere pensioenfondsen bestuurder zijn. In 2007 waren bijvoorbeeld 52 van de 191 pensioenfondsen verbonden via 32 bestuurders met bestuursfuncties in twee of meer pensioenfondsen. In 2016 verbinden 90 bestuurders 95 van de 191 pensioenfondsen met elkaar. Dit betekent dat deze bestuurders hun beleggingsovertuigingen via meerdere bestuurstafels over het voetlicht brengen. Hoewel een pensioenfondsbestuur vaak is samengesteld uit vertegenwoordigers van die belanghebbenden, is het ook mogelijk om een of meer onafhankelijke bestuurders in een bestuur te hebben.

Actuarissen

Een actuaaris vervult een adviserende of een certificerende rol. Als adviseur geeft een actuaaris advies over de premiehoogte, de hoogte en waarde van de pensioenverplichtingen, en over de afstemming van de beleggingen op deze verplichtingen. Vanuit hun kennis beïnvloeden adviserend actuarissen pensioenbesturen met hun eigen strategische

beleggingsovertuigingen Een certificerende actuaaris spreekt vanuit zijn rol een pensioenfondsbestuur aan als het beleggingsbeleid niet in overeenstemming is met de *prudent person*-regel. Deze regel houdt in dat pensioenfondsen in het belang van de aanspraak- en pensioengerechtigden moeten beleggen. Langs deze weg heeft ook een certificerende actuaaris invloed op het beleggingsbeleid. In 2007 verbonden 75 actuarissen 178 pensioenfondsen met elkaar. In 2016 is het netwerk compacter en zijn er 57 actuarissen die 187 pensioenfondsen verbinden. Dit laatste netwerk is afgebeeld in figuur 1. Ieder bolletje is een pensioenfonds, en twee bolletjes zijn met een lijn verbonden als ze dezelfde adviserende of certificerende actuaaris hebben. De rode bollen zijn de pensioenfondsen die de meeste connecties hebben met andere pensioenfondsen.

Vermogensbeheerders

Pensioenfondsen rapporteren ook de bedrijfsnaam van de vermogensbeheerders die hun diensten verlenen. In 2007 verbonden 46 vermogensbeheerders 166 pensioenfondsen. Ook hier treedt een verdichting van het netwerk op. In 2016 zijn 158 pensioenfondsen via 27 vermogensbeheerders met elkaar verbonden.

Een belangrijke reden voor dynamiek in connecties is de eindige contractduur van de genoemde belanghebbenden. De gemiddelde omvang van een pensioenfondsbestuur is 7,1 personen, en een bestuurder is gemiddeld aangesteld voor 7,7 jaar. Actuarissen hebben een gemiddelde contractduur van 5,0 jaar. Een pensioenfonds doet gemiddeld zaken met 3,9 vermogensbeheerders voor een gemiddelde contractduur van 5,7 jaar. Daarnaast neemt het aantal pensioenfondsen in de loop van de tijd af. Ook dit zorgt voor dynamiek in de onderlinge verbondenheid van pensioenfondsen.

Beleggingsbeleid van pensioenfondsen

Het pensioenfondsbestuur maakt in het strategische beleggingsbeleid, op basis van zijn beleggingsovertuigingen en risicohouding, een afweging van rendement en risico in relatie tot de aard en omvang van de pensioenverplichtingen. Het is daarom aannemelijk om te verwachten dat pensioenfondsen met eenzelfde verplichtingenstructuur een vergelijkbaar beleggingsbeleid hebben. Dit blijkt echter niet het geval te zijn. Neem bijvoorbeeld als maatstaf voor de structuur van de pensioenverplichtingen de gemiddelde looptijd, oftewel de *duration*, van die verplichtingen. Pensioenfondsen met dezelfde *duration* van de verplichtingen beleggen vaak verschillend, terwijl juist pensioenfondsen waarin de looptijden van de verplichtingen sterk divergeren gemiddeld vergelijkbare strategische portefeuillegewichten hebben. Een mogelijke verklaring hiervoor zijn de connecties in de pensioensector.

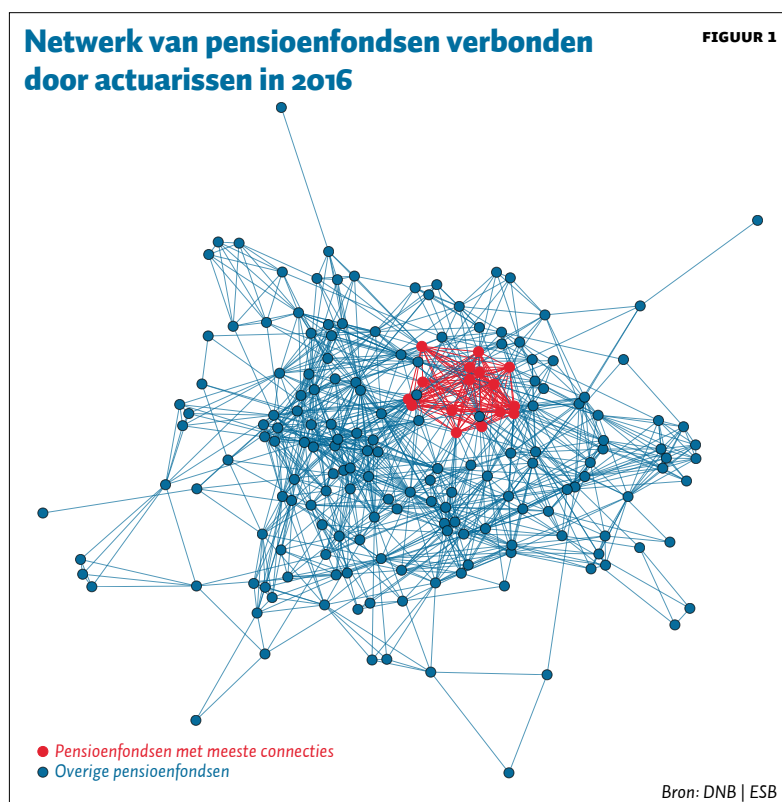
De 191 pensioenfondsen in dit onderzoek beleggen 58 procent van hun portefeuille in obligaties. Dit is een gemiddelde over de pensioenfondsen en de beschouwde periode (2007–2016). De gemiddelde allocatie naar aandelen is 31 procent. Verder beleggen de pensioenfondsen gemiddeld 10 procent van hun portefeuille in alternatieve vermogenscategorieën. Het grootste deel daarvan betreft onroerend goed (6,7 procent), het resterende deel is gelijkmatig verdeeld over private equity, hedgefondsen en grondstoffen

(elk 1,2 procent). Er zijn verschillende motieven voor pensioenfondsen om in deze alternatieve vermogenscategorieën te beleggen – zie Broeders et al. (2017). Zo bieden ze diversificatievoordelen door de vaak lage correlatie met het rendement op de standaard-vermogenscategorieën, en bieden ze een liquiditeitspremie als geen continue handel mogelijk is. Verder vormen alternatieve vermogenscategorieën mogelijk een ‘*hedge*’ voor de pensioenverplichtingen. Bijvoorbeeld als het rendement op deze categorieën positief gecorreleerd is met inflatie. Alternatieve vermogenscategorieën zijn vaak complexer, risicovoller en minder liquide in vergelijking tot obligaties en aandelen. Dit resulteert in de hypothese dat connecties in met name deze vermogenscategorieën tot kuddegedrag leiden.

Model en aanpak

Met een *spatial autoregressive panel*-model is het mogelijk om het effect van die connecties te onderzoeken (Bauer et al., 2018). *Spatial econometrics* is van oorsprong een methode om het effect van ruimtelijke afhankelijkheid te meten. Het onderhavige onderzoek kijkt niet naar de fysieke afstand tussen pensioenfondsen maar naar connecties via gedeelde bestuurders, actuarissen en vermogensbeheerders.

We schatten het model aanvankelijk voor de totale allocatie naar alternatieve vermogenscategorieën en daarna voor elke vermogenscategorie apart. Om het effect van elk netwerk inzichtelijk te maken, schatten we het model voor elk van de drie groepen van connecties afzonderlijk, dus voor bestuurders, actuarissen en vermogensbeheerders. Omdat de connecties over de tijd variëren, is verder de steekproefperiode in tweeën gesplitst. Eerst schatten we de impact van de connecties in 2007 op de beleggingsbeslissingen gedurende de daaropvolgende vijf jaar. Vervolgens gebeurt

De invloed van connecties op de strategische asset-allocatie van pensioenfondsen

TABEL 1

Verbonden via...	pensioenfonds- bestuurders		actuarissen		vermogens- beheerders
	2007-2011	2012-2016	2007-2011	2012-2016	2012-2016
Alternatieve vermogenscategorieën					
Totaal	-0,13	0,09	0,25***	0,22***	0,25***
Grondstoffen	0,19***	-0,02	0,17**	0,14**	0,36***
Private equity	0,12***	0,09	-0,08	0,14*	0,41***
Hedgefondsen	-0,32**	-0,01	0,13	-0,08	0,43***
Onroerend goed	0,06	0,02	0,08	0,24***	0,13
Standaard-vermogenscategorieën					
Aandelen	-0,01	-0,02	-0,10	-0,01*	0,30***
Obligaties	-0,11	-0,11**	0,11**	0,08	0,39**

*/**/** Significant op respectievelijk tien-, vijf- en eenprocentniveau

Bron: DNB | ESB

hetzelfde voor de connecties in 2012 en voor de strategische beleggingsbeslissingen in de daaropvolgende vijf jaar.

De te verklaren variabele in het model is de strategische allocatie van een pensioenfonds naar alternatieve vermogenscategorieën. Deze regresseren we op een wegingsmatrix die het netwerk van bestuurders, actuarissen of vermogensbeheerders vaststelt in het jaar 2007 (of 2012). Naast de wegingsmatrix die de connecties uitdrukt, bevat de regressie een reeks controlevariabelen, zoals de hoogte van de dekkinggraad, de omvang van het pensioenfonds en de duration van de verplichtingen. Dit om te corrigeren voor andere variabelen die het strategische beleggingsbeleid van het pensioenfonds beïnvloeden.

Resultaten

De belangrijkste bevinding is dat de pensioenfondsen die via actuarissen of vermogensbeheerders met elkaar verbonden zijn, kuddegedrag vertonen. De regressiecoëfficiënten in tabel 1 beschrijven de uitwerking die het netwerk heeft op de strategische vermogensallocatie, uitgedrukt in de correlatie tussen de strategische portefeuillengewichten van onderling verbonden pensioenfondsen. De statistisch significante coëfficiënt van 0,25 bij vermogensbeheerders, op de totale allocatie naar alternatieve vermogenscategorieën, betekent bijvoorbeeld het volgende voor een pensioenfonds dat is verbonden met twee andere pensioenfondsen via dezelfde vermogensbeheerder: als die twee laatste pensioenfondsen hun blootstelling aan alternatieve vermogenscategorieën met 10 procent verhogen, dan allocceert het eerste pensioenfonds 2,5 procent meer naar alternatieve vermogenscategorieën.

Pensioenfondsen verbonden via actuarissen vertonen kuddegedrag in de totale allocatie naar alternatieve vermogenscategorieën. Bij de connecties op basis van vermogensbeheerders zien we kuddegedrag in alle alternatieve vermogenscategorieën, met uitzondering van onroerend goed. De invloed van vermogensbeheerders reikt bovendien nog verder. Het kuddegedrag in het netwerk van pensioenfondsen verbonden door vermogensbeheerders treedt niet alleen op

in alternatieve vermogenscategorieën, maar is ook statistisch significant in de allocatie naar aandelen en obligaties.

Opvallend is dat er minder kuddegedrag optreedt onder pensioenfondsen die verbonden zijn via bestuurders. In de eerste deelperiode van het onderzoek is er wel een significante invloed op de strategische allocatie naar grondstoffen en private equity. Opvallend is de significant negatieve correlatie als het gaat om de strategische allocatie naar hedgefondsen in de eerste periode. Dit duidt erop dat pensioenfondsen minder in hedgefondsen beleggen als de verbonden pensioenfondsen meer naar hedgefondsen alloceren. In de tweede periode van het onderzoek is er geen kuddegedrag onder pensioenfondsen verbonden via bestuurders. Om de robuustheid van deze bevinding te toetsen, verbijzonderen we naar het netwerk bestaande uit pensioenfondsbestuurders die in een beleggingscomité participeren, ofwel naar bestuurders die naar verwachting over veel beleggingskennis beschikken. Ook in dit geval is er geen statistisch significant bewijs van kuddegedrag. Dit is een signaal van voldoende kritische oordeelsvorming binnen pensioenfondsbesturen.

Evaluatie en beleidsimplicaties

Het onderhavige onderzoek laat zien dat pensioenfondsen met dezelfde actuarissen of vermogensbeheerders eerder gelijksoortige strategische beleggingskeuzes maken. Dit suggereert dat deze connecties belangrijk zijn voor strategische beleggingsbeslissingen, met name als het gaat over alternatieve vermogenscategorieën. Kuddegedrag kan er vanuit een micro-perspectief toe leiden dat pensioenfondsen een beleggingsportefeuille kiezen die niet in overeenstemming is met de structuur van de verplichtingen, de omvang van het pensioenfonds of het kennisniveau.

Vanuit een macroperspectief leidt kuddegedrag daarnaast tot een groter systematisch risico in de financiële sector – zie Beale et al. (2011). Naarmate pensioenfondsen meer hetzelfde gedrag vertonen, bijvoorbeeld omdat ze elkaars diversificatiestrategieën volgen, vormen ze een meer homogene groep. Consequenties daarvan zijn dat veranderingen in dekkinggraden steeds meer gecorreleerd raken, en dat de kans toeneemt dat verscheidene pensioenfondsen tegelijkertijd met dekkingstekorten kampen. Hoewel een brede diversificatiestrategie vanuit het perspectief van een individueel pensioenfonds een goede manier is om risico's te beheersen, hoeft dit niet per se een stabiel systeem te impliceren. Meer verscheidenheid in de diversificatiestrategieën draagt daarom bij aan een verlaging van systeemrisico's.

Literatuur

- Bauer, R., M. Bonetti en D. Broeders (2018) *Pension funds interconnections and herd behavior*. DNB Working Paper, 612.
- Beale, N., D.G. Rand, H. Battey et al. (2011) *Individual versus systemic risk and the regulator's dilemma*. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 108(31), 12647–12652.
- Broeders, D., K. Jansen en B. Werker (2017) *Illiquide beleggingen 'jonge' pensioenfondsen niet altijd groter*. ESB, 102(4750), 279–281.
- Broeders, D., A. Bruinshoofd en M. Kilinc (2018) *Netwerken beïnvloeden keuzes pensioenfondsen*. ESB, 103(4762), 248–251.
- DNB (2018) *Proportioneel en effectief toezicht*. Te vinden op www.dnb.nl.
- Sias, R.W. (2004) *Institutional herding*. *Review of Financial Studies*, 17(1), 165–206.

Geen verband tussen kosten en rendement van pensioenfondsen

Omdat de vermogensbeheerkosten van pensioenfondsen aanzienlijk zijn, zou een kostenreductie de druk op premies en uitkeringen kunnen verlichten. Voorwaarde daarvoor is dat kostenverlaging niet leidt tot een lager rendement. Wat vertellen de data over het verband tussen kosten en rendement?

IN HET KORT

- Vermogensbeheer lijkt zichzelf niet terug te verdienen.
- Mogelijk kan kostenreductie zorgen voor hogere pensioenen.
- Het is aan de fondsen om te bewijzen dat hogere kosten wél tot een hoger rendement leiden.

DAVID HOLLANDERS

Lecturer aan de Universiteit van Amsterdam

In het pensioendomein lijken jongeren onvermijdelijk tegenover ouderen te staan, en premieplichtigen tegenover uitkeringsgerechtigden. Inderdaad, een aan de laatste groep uitgekeerde euro is niet meer beschikbaar voor de eerste.

Deze dominante voorstelling van zaken is niet onjuist, maar toch onbevredigend want incompleet. Pensioenvermogens worden, behalve door premie-inkomsten en uitkeringsuitgaven, ook door de kosten bepaald. Gedragstoezichthouder Autoriteit Financiële Markten (AFM) stelde: “Een kostenverlaging van 0,25 procentpunt [t.o.v. de activa] op een termijn van veertig jaar leidt tot een circa 7,5 procent hoger collectief pensioenvermogen.” (AFM, 2011). Pensioenfondsen weerspreken dit; zij stellen althans dat kostenreductie per saldo het rendement verlaagt, maar geven hiervoor geen empirisch bewijs. Met behulp van pensioenfondsen data voor de periode 2015–2017 kan de relatie tussen vermogensbeheerkosten – verreweg de grootste kostenpost – en rendement econometrisch worden onderzocht.

Hoogte en belang van de kosten

Op grond van jaarverslagen becijfert het adviesbureau Lane Clark & Peacock (LCP, 2018) de totale pensioenkosten in 2017 op ruim 8,5 miljard euro, een stijging van bijna 13 procent ten opzichte van 2016. De totale kosten zijn daarmee circa 0,6 procent van het totaal belegd vermogen, en zijn gelijk aan ruim 25 procent van de in 2017 betaalde pensioenpremie. Circa één miljard euro van de totale kosten bestaat uit pensioenbeheerkosten (onder andere

bestuurs- en administratiekosten). De overige twee kostenposten zijn vermogensbeheerkosten en transactiekosten, die daarmee tezamen ongeveer 88 procent van de totale kosten uitmaken. De werkelijke kosten zijn waarschijnlijk nog wat hoger. De Nederlandsche Bank (DNB, 2014) stelt althans: “DNB vermoedt dat een aantal pensioenfondsen bij een *fund-of-funds*-structuur alleen de kosten van het paraplufonds rapporteert, en niet ook de kosten van de onderliggende fondsen.”

Vanzelfsprekend leidt kostenreductie alleen tot hogere pensioenen indien deze niet of nauwelijks lagere rendementen tot gevolg heeft. Fondsen lijken zelf overtuigd van een positief verband tussen (vermogensbeheer)kosten en rendement, wat ook dé rechtvaardigingsgrond voor de kosten is. ABP schrijft in het jaarverslag uit 2017: “ABP belegt in private equity voor het relatief hoge netto rendement dat hiermee na aftrek van alle kosten wordt behaald.” In zijn jaarverslag over 2017 schrijft PFZW: “Aanpassing van de beleggingsmix omwille van kostenverlaging is geen doel op zich. Het doel is de kosten van het vermogensbeheer te verminderen met behoud van het rendement.” De vraag is of dat doel bereikt wordt. AFM (2011) concludeerde in een literatuurstudie dat actief vermogensbeheer niet méér oplevert dan passief beleggen. Gerritsen (2016) en Huang en Mahieu (2010) concluderen dat pensioenfondsen de eigen maatstaven niet overtreffen.

Vornoemde studies relateren rendement niet aan kosten. Het is mogelijk dat fondsen weliswaar niet bovenmatig presteren, maar dat ze dat wél kostenefficiënt doen. Broeders et al. (2017) behandelen de fondskosten deels wel en concluderen voor de periode 2012–2015 dat er géén significant verband is tussen prestatievergoedingen en rendement.

Data en methode

Ter uitbreiding en actualisering van bovenstaande studies kan analyse van de data van toezichthouder DNB inzicht bieden in de relatie tussen (vermogensbeheer)kosten en rendement. De data betreffen 216 individuele fondsen gedurende drie jaren (2015–2017), waarbij waarnemingen zijn verwijderd waarvoor de gegevens wat betreft vermogensbeheerkosten of rendement ontbreken (tabel 1); fondsen die niet voorkomen in 2015 zijn geheel verwijderd.

De variabele vermogensbeheerkosten bevat meerdere componenten. De pensioenfederatie (2016) onderscheidt in totaal 23 componenten, waaronder zogeheten presta-

tievergoedingen ('bonussen'). Bonussen zijn daarbij niet afzonderlijk beschikbaar en kunnen daarom niet geïsoleerd worden geanalyseerd. Dat is een beperking, als we aannemen dat bonussen per constructie gerelateerd zijn aan rendementen. Het verband tussen vermogensbeheerkosten – inclusief bonussen – en rendementen wordt daarmee overschat; in het bijzonder kan een positief effect niet zonder meer causaal begrepen worden.

Transactiekosten zijn wel apart beschikbaar. Ze bestaan uit drie posten, te weten (1) instapkosten (zowel bij beleggingsfondsen als bij directe beleggingen), (2) uitstapkosten (idem) en (3) acquisitiekosten (Pensioenfederatie, 2016). Posten (1) en (2) bestaan weer uit onder andere *broker fee*, *spread* en registratiekosten. Post (3) bestaat uit *broken deal*-kosten, taxatiekosten en accountantskosten. Pensioenfonds PMT (2017) onderscheidt in het jaarverslag verder operationele transactiekosten van strategische her-allocaties.

De variabele *omvang* geeft het totaal aantal deelnemers (inclusief gewezen deelnemers, de zogeheten 'slapers'). Grotere pensioenfondsen blijken extra rendement te hebben (Gerritsen, 2016; Broeders et al., 2017), wat allicht het gevolg is van meer onderhandelingsmacht vis-à-vis de uitvoerders. Onderhandelingsmacht vloeit daarbij vooral voort uit de omvang van de activa, maar daar het vermogen mede bepaald wordt door het rendement (de afhankelijke variabele) is hier als omvang-variabele gekozen voor een aantal deelnemers. (Het aantal deelnemers kan dan beschouwd

worden als een instrumentele variabele voor vermogensomvang; de correlatie tussen beide is 0,85 in 2015.) De strategische dekkingsgraad geeft het door de toezichthouder vereiste eigen vermogen. Daarbij is de dekkingsgraad groter naarmate het (beoogde) beleggingsrisico groter is, waarmee de dekkingsgraad dus een risicomaat is.

Het verband tussen rendement (de afhankelijke variabele) en vermogensbeheerkosten (een van de regressoren) wordt geschat met een regulier regressiemodel. Overige regressoren zijn omvang, strategische dekkingsgraad en twee dummyvariabelen voor de jaren 2016 en 2017 (2015 is daarmee het referentiejaar). Het model bevat geen fondsafhankelijk vast effect, zoals mogelijk is bij paneldata. Er lijkt geen theoretische reden te zijn om een afzonderlijk fondsafhankelijk rendementseffect te veronderstellen. Daarbij is een praktische overweging dat twee regressoren (omvang en strategische dekkingsgraad) nauwelijks veranderen in opeenvolgende jaren. De schatting van een model met een additieve vaste term (zogeheten *fixed effect*-model) resulteert dan in grote standaardfouten en daarmee onnauwkeurige schattingen.

Resultaten

Als we afgaan op de schattingsresultaten (tabel 2), is er geen verband tussen vermogensbeheerkosten en rendement. Het effect van vermogensbeheerkosten is statistisch niet significant. De coëfficiënt is zelfs negatief. Het is dus niet zo dat vermogensbeheer zichzelf (minstens) terugverdient. Dat zou het geval zijn als de regressie-coëfficiënt ten minste de waarde 1 heeft. De schatting (-0,16) is evenwel meer dan twee standaardfouten van 1 verwijderd (de standaardfout is 0,49). Kortom, een kostenverhoging (als percentage activa) leidt niet tot een minstens even grote (bruto)rendementsverhoging (percentage activa). Deze uitkomsten veranderen niet kwalitatief indien bij wijze van robuustheidsanalyse als kostenvariabele vermogensbeheerkosten én transactiekosten gezamenlijk worden opgenomen.

Fondsomvang en strategische dekkingsgraad hebben beide een positief effect, overeenkomstig bevindingen in de literatuur, maar alleen de laatste is significant. Beide jaardummy's hebben een substantiële omvang en zijn significant. Rendementen worden dus in belangrijke mate bepaald door factoren waar fondsen geen invloed op hebben. Dit blijkt ook uit een regressie waarbij alleen de jaardummy's opgenomen zijn. De R^2 is dan 0,74 en dat is, ondanks dat deze regressie minder regressoren bevat, nauwelijks lager dan in de basisregressie (0,77). Het rendement wordt dus sterk beïnvloed door het beleggingsjaar.

Alternatieve interpretatie

De vermogensbeheerkosten van pensioenfondsen zijn substantieel. Fondsen zelf stellen dat (vermogensbeheer)kosten voldoende en noodzakelijk moeten zijn voor hogere rendementen. Voor zover bekend hebben fondsen die stelling zelf nooit empirisch onderbouwd. Wél beschikbare studies wijzen er daarentegen unaniem op dat er geen aanwijzing is dat fondsen bovenmatig presteren, wat echter niet uitsluit dat zij kostenefficiënt zijn. De hier gepresenteerde schattingen voegen een aspect toe door vermogensbeheerkosten te relateren aan rendementen. Er blijkt dan geen empirisch

Gegevens pensioenfondsen, 2015–2017

TABEL 1

	Gemiddelde	Maximaal	Minimaal
Rendement (% activa)	4,96	19,795	-9,99
Vermogensbeheerkosten (% activa)	0,39	1,62	0,05
Transactiekosten (% activa)	0,096	0,48	0,01
Aantal deelnemers	83.929	2.925.657	270
Strategische dekkingsgraad	117,2	132,4	100,3

Bron: DNB | ESB

Drie regressies met rendement als afhankelijke variabele

TABEL 2

	Model 1	Model 2	Model 3
Constante	-1315***	-1284***	53***
Vermogensbeheerkosten	-0,16		
Vermogensbeheer- transactiekosten		-0,20	
Omvang	0,022	0,018	
Strategische dekkingsgraad	11,6***	11,2***	
Dummy2016	942***	959***	939***
Dummy2017	390***	402***	401***
R^2	0,77	0,77	0,74
N	615	574	619

*** Significant op eenprocentniveau; vermogensbeheerkosten en rendement in basispunten, omvang is met 100 vermenigvuldigde logaritme van aantal deelnemers

ESB

verband tussen kosten en rendementen te zijn; eerder (b) lijken de rendementen bepaald door marktfluctuaties. Dit sluit aan bij de bevinding van Broeders et al., die geen verband zien tussen bonussen en prestaties.

Waarom zijn kosten en bonussen dan zo hoog? Een alternatieve verklaring begint met de vaststelling dat de kostenstijging in de afgelopen decennia hand in hand is gegaan met een toename van uitbesteding. Van alle fondsen besteedt inmiddels meer dan negentig procent het beheer van ten minste dertig procent van het vermogen uit; meer dan tachtig procent doet dat met de administratie. Daarnaast worden andere zaken uitbesteed, zoals intern toezicht (visitaties), risicobeheer, beleggingsadvies, beleidsvoorbereiding en informatieverstrekking. Sommige fondsen hebben tientallen externe partijen in de hand genomen. Die besteden op hun beurt ook weer activiteiten uit. Het resultaat: de pensioensector is verworpen tot een ondoorzichtige kluwen van uitbestedingsketens, uitmondend in onder meer hedgefondsen en private equity. Zoals bekend hantieren deze partijen de Balkenendenorm niet.

Dit zou wellicht niet problematisch zijn als fondsen de regie voerden over de uitbestedingsketen. Er is echter een symbiotische relatie tussen uitvoerders en fonds, waarbij uitvoerders de dominante partij zijn. DNB-medewerkers Rademakers en Hinskens (2011) stelden: "Fonds en PUO [pensioenuitvoeringsorganisatie] zijn weliswaar ondergebracht in aparte rechtspersonen, maar onduidelijk is welke partij waarvoor verantwoordelijk is. Er zijn geen heldere resultaatafspraken gemaakt, er vindt geen evaluatie van de dienstverlening van de PUO plaats en de PUO is bij alle bestuursvergaderingen aanwezig, ook wanneer het gaat om besluiten over die PUO." Ook de AFM (2010) is kritisch over de dominante rol van uitvoerders: "In veel gevallen is de uitvoeringsorganisatie ook betrokken bij de beleidsvoorbereiding van het pensioenfonds." Kortom, niet de fondsen maar de uitvoerders zijn de bovenliggende partij.

Dat laatste is problematisch omdat de uitvoerders profiteren van de hoge kosten (waarover zij zelf rapporteren en adviseren). Fondsen kunnen daarbij – alleen al vanwege langjarige contracten en IT – niet weg bij uitvoerders, als zij dat al zouden willen. En als het al zou kunnen, zijn er weinig alternatieven met het beperkte aantal grote uitvoerders. De dominante positie van uitvoerders en de zwakke positie van fondsen vormt een alternatieve verklaring voor de kostenstijgingen. De sinds de jaren negentig van de vorige eeuw doorgezette privatisering en fragmentatie van het pensioendomein heeft de machtspositie van de financiële sector, waar uitvoerders onderdeel van uitmaken, versterkt ten opzichte van de fondsen, deelnemers en vakbonden. Het resultaat is een stijging van salarissen, bonussen en kosten – met lagere pensioenen tot gevolg.

Conclusie

De sinds 2008 doorgevoerde splitsing van pensioenfondsen in uitvoerders enerzijds en in rompfondsen anderzijds is onderdeel van een langjarige ontwikkeling, waarbij fondsen steeds meer uitbesteden, steeds minder controle hebben, steeds meer beleggingsrisico nemen en steeds hogere kosten maken (Frijns et al., 2010). Die kosten lijken niet gerechtvaardigd door hogere rendementen, in weerwil van wat er in

(deels door uitvoerders geschreven) jaarverslagen van fondsen gesteld wordt. De empirische analyse laat geen verband zien tussen kosten en rendement. Daarbij moet nog bedacht worden dat die coëfficiënt het effect van de beheerkosten op rendement waarschijnlijk overschat. Een component van vermogensbeheerkosten, de bonussen, hangt immers per constructie samen met rendementen.

Tegelijkertijd hebben de regressies beperkingen. De strategische dekkingsgraad is slechts een van meerdere mogelijke operationalisering van het concept risico, het aantal jaren (drie) is uiteindelijk beperkt en een niet-lineair verband tussen vermogensbeheerkosten en rendement is denkbaar.

Gecombineerd met de bestaande literatuur, ligt de bewijslast evenwel (nog meer) bij de fondsen en hun adviseurs, te meer daar de kosten hoog zijn en stijgen. Daarbij gaan onnodige kosten ten koste van het pensioen van alle deelnemers, zowel de jonge als de oude.

Literatuur

- AFM (2010) *Wetgevingsbrief*, 7 december. Te vinden op www.afm.nl.
- AFM (2011) *Kosten pensioenfondsen verdienen meer aandacht*, april. Onderzoeksrapport te vinden op www.afm.nl.
- Broeders, D., A. van Oord en D. Rijsbergen (2017) *Does it pay to pay performance fees? Empirical evidence from Dutch pension funds*. DNB Working Paper, 561.
- DNB (2014) *Pensioenfondsen rapporteren volledig over vermogensbeheerkosten, maar ruimte voor verbetering blijft*. Nieuwsbericht 7 mei.
- Frijns, J.M.G., J.A. Nijssen en L.J.R. Scholtens (2010) *Pensioen: 'Onzekere zekerheid'*, 19 januari. Rapport te vinden op www.pggm.nl.
- Gerritsen, M. (2016) *De beleggingsrendementen van de Nederlandse pensioenfondsen*. ESB, 101(4734), 340–343.
- Huang, X. en R.J. Mahieu (2012) *Performance persistence of Dutch pension funds*. *De Economist*, 160(1), 17–34.
- LCP (2018) *Onderzoek uitvoeringskosten pensioenfondsen 2018*, 11 september. Nieuwsbericht te vinden op www.lcpnl.com.
- Pensioenfederatie (2016) *Aanbevelingen uitvoeringskosten: herziene versie 2016*, februari. Document te vinden op www.pensioenfederatie.nl.
- Rademakers, I. en T. Hinskens (2011) *Besturen is vooruitzien*. *Tijdschrift voor Pensioenvraagstukken*, 4, 8–13.

Minder problemleningen bij Europese banken

FINANCIËLE MARKTEN

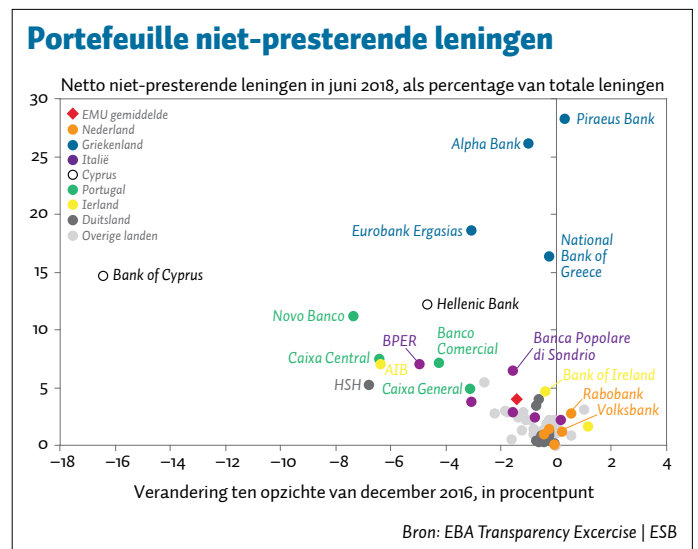
Verscheidende Europese banken hebben grote portefeuilles met niet-presterende leningen (NPL). Dit drukt de winstgevendheid en maakt deze banken kwetsbaar voor een nieuwe recessie. Bovendien houden noordelijke landen in de Economische en Monetaire Unie (EMU) verdere stappen in de bankenunie tegen zolang de risico's bij banken, waarvan een deel voortkomt uit NLP's, onvoldoende zijn verminderd. Hierdoor blijft de muntunie kwetsbaar voor een nieuwe crisis. Het is daarom belangrijk om te zien of de situatie met NPL's is verbeterd.

Om te onderzoeken hoe het met de NPL's gesteld is, maken we gebruik van data van de EBA Transparency Exercise. Hierbij corrigeren wij voor de voorzieningen die banken aanhouden om eventuele verliezen op hun NPL-portefeuille op te vangen, door de voorzieningen af te trekken van de totale NPL-portefeuille. De resulterende netto NPL-portefeuille geven we vervolgens weer ten opzichte van de totale leningenportefeuille.

Bijna alle banken hebben sinds 2016 hun NPL's afgebouwd en/of extra voorzieningen opgebouwd, waarmee het risico van hun portefeuille is verminderd (figuur). Bij de meeste banken is de NPL-portefeuille in 2018 dan ook relatief klein, of zijn er voldoende voorzieningen aanwezig. Ook liggen de portefeuilles van deze banken onder het ongewogen gemiddelde van vier procent van alle EMU-banken die meedoen aan de stresstesten van de Europese Bankautoriteit. Dit geldt ook voor de Nederlandse banken.

Banken in Griekenland en Cyprus en één Portugese bank hebben met meer dan tien procent van de totale leningen nog steeds grote NPL-portefeuilles. Bovendien is de afname bij Griekse banken beperkt en in sommige gevallen is het zelfs toegenomen. Om deze last te verlichten

is de Griekse centrale bank van plan een *bad bank* op te richten waarin een groot deel van de NPL's zal worden ondergebracht. Daarnaast hebben enkele banken uit Portugal, Ierland, Italië en Duitsland een NPL-portefeuille boven het EMU-gemiddelde. Maar veel van deze banken laten sinds 2016 een sterke afname in hun portefeuille zien. Hiermee zetten ze een belangrijke stap richting het verminderen van risico's op hun leningportefeuille. ■ **Rutger Teulings en Beau Soederhuizen** (CPB)

Goederenkrediet in trek bij kwetsbare consumenten

MAATSCHAPPIJ

Een goederenkrediet wordt vaak gebruikt om een product, zoals een mobiele telefoon, auto of wasmachine, op afbetaling te kopen. Bij deze leenvorm – met een gemiddelde omvang van 2.100 euro – stelt de klant de betaling voor een bepaald product uit, en betaalt in termijnen de aankoopssom plus rente terug.

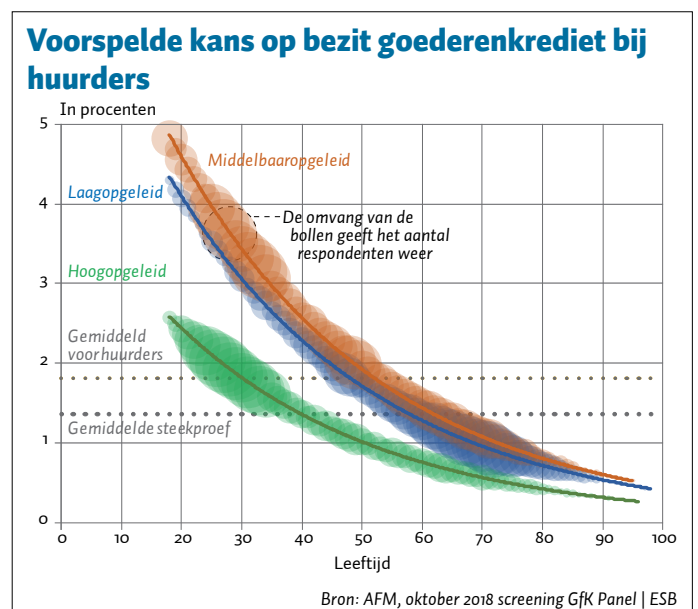
Consumenten met een goederenkrediet zijn vaak financieel kwetsbaar; 34 procent van deze kredieten stond in mei 2017 bij het Bureau Kredietregistratie (BKR) met een betalingsachterstand geregistreerd. Om meer inzicht te krijgen in deze groepen heeft de AFM eind 2018 in een representatieve online screening aan ruim 51.500 respondenten gevraagd of zij goederenkrediet bezitten. Dat is voor 1,4 procent het geval. Dit is waarschijnlijk een onderschatting, omdat mensen zich niet altijd realiseren dat ze zo'n goederenkrediet hebben. In 2017 stonden er bij het BKR 613.208 verzendhuiskredieten geregistreerd, wat erop duidt dat ten minste vijf procent van de Nederlanders weleens iets op afbetaling koopt.

Verscheidende achtergrondkenmerken voorspellen het bezit van goederenkrediet. Zo is de kans dat een man een goederenkrediet heeft ongeveer 1,4 keer zo hoog als voor een vrouw. Lager- en middelbaaropgeleide respondenten hebben een bijna twee keer zo hoge kans op bezit van goederenkrediet als hogeropgeleiden (hbo+) (figuur). En de kans dat iemand met een beneden-modaal inkomen een goederenkrediet heeft, is bijna twee keer zo laag als voor mensen met modaal of bovenmodaal inkomen, wanneer er gecontroleerd wordt voor opleidingsniveau.

Verder hebben respondenten in een meer stedelijke omgeving relatief vaker een goederenkrediet. De kans dat een huurder een goederenkrediet

heeft, is bijna 1,5 keer zo hoog als de kans van een huiseigenaar. Jongeren blijken relatief meer goederenkrediet te sluiten. Gecombineerd met het feit dat ruim een derde van dergelijke leningen in achterstand is bij het BKR, suggereert dat dit een potentieel kwetsbare groep leners is.

■ **Wilte Zijlstra** (AFM)

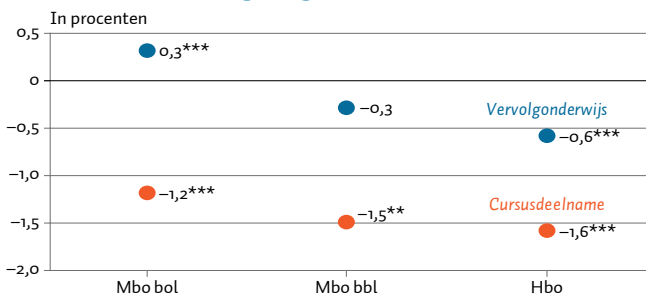

Crisis heeft ingrijpend effect op leergedrag jongeren

ONDERWIJS

Dat jongeren in tijden van crisis vaker werkloos zijn dan ouderen, is bekend. Maar nu blijkt dat de recente economische crisis ook hun deelname aan cursussen en vervolgoopleidingen heeft beïnvloed. De deelname aan cursussen door recent afgestudeerden daalt fors wanneer de baanperspectieven voor de opleiding waarin ze afgestudeerd zijn omlaag gaan (figuur). Een stijging van het werkloosheidspercentage van vijf procent vertaalt zich in een daling in cursusdeelname van tussen de zes (mbo bol) en acht (hbo) procentpunt.

Verandering in leergedrag bij vijf procentpunt afname van werkgelegenheid

/ Significat op respectievelijk vijf- en eenprocentniveau
 Noot: Het werkloosheidspercentage is per opleiding berekend, als afwijking van het meerjarig gemiddelde van de betreffende opleiding. Alle schattingen zijn gecontroleerd voor geslacht, leeftijd, etniciteit en eindcijfer. Bij hbo is ook gecontroleerd voor hoogst voltooide vooropleiding en bruto-studieduur.

Bron: SIS ROA, 2003-2017 | ESB

Het effect van de crisis op de doorstroom naar vervolgonderwijs is minder sterk, maar laat wel een opmerkelijk verschil zien tussen mbo'ers en hbo'ers. Bij mbo bol-gediplomeerden leidt een vijf procentpunt hogere werkloosheid tot een toename van 1,5 procentpunt in de doorstroom naar vervolgonderwijs. Deze toename komt vermoedelijk doordat de verwachte baten van werk lager worden in een periode waar de baan-kansen toch relatief laag zijn.

Dit ligt anders bij hbo'ers. Een stijging in werkloosheid van vijf procentpunt gaat bij hen gepaard met een daling in de doorstroom naar vervolgonderwijs van drie procentpunten ten opzichte van de situatie vlak voor de crisis. Dit verschil komt zou wellicht omdat hbo'ers het tijdens de crisis op de arbeidsmarkt minder zwaar te verduren hebben gehad dan mbo'ers, en door het feit dat de overstap van het hbo naar het wetenschappelijk onderwijs de laatste jaren moeilijker én duurder is geworden. De afname is dus vermoedelijk niet volledig aan de crisis toe te schrijven. Het in mindere mate doorstuderen maakt hbo'ers echter wel kwetsbaar in termen van hun kennisontwikkeling na het afronden van de opleiding, zeker in combinatie met de eerder geconstateerde afgenomen deelname aan cursussen.

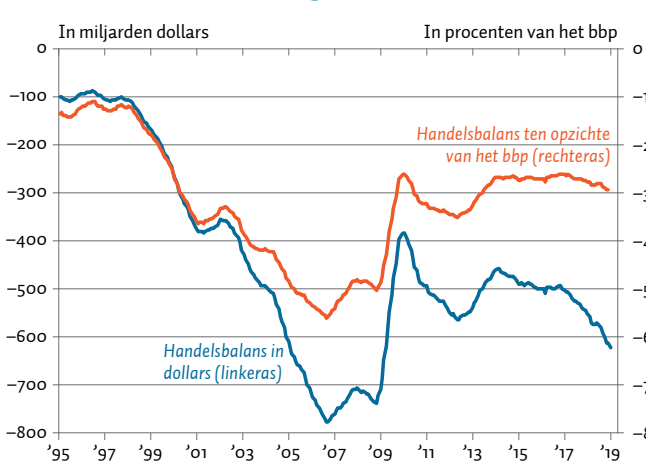
Al met al heeft afstuderen in crisistijd dus aanzienlijke gevolgen voor het leergedrag van jongeren. Zowel de overheid als het bedrijfsleven zou er daarom goed aan doen om ook tijdens een economische crisis te blijven investeren in scholing. Zij beperken daarmee de negatieve gevolgen van de crisis en hebben bij hoogconjunctuur de beschikking over voldoende geschoold personeel. Dat levert een win-win-situatie op voor zowel werknemers als werkgevers. **Jim Allen en Barbara Belfi** (ROA Maastricht)

Afname van het Amerikaanse handelstekort ver uit zicht

INTERNATIONAAL

Een van de verkiezingsbeloftes van president Trump is het terugbrengen van het handelstekort van de Verenigde Staten (VS). Bij zijn aantreden begin 2017 bedroeg het handelstekort 505 miljard dollar, en het grootste deel hiervan kwam destijds voor rekening van China, met 310 miljard dollar, gevolgd door Japan (55 miljard), Duitsland (45 miljard) en Mexico (40 miljard).

Handelsbalans Verenigde Staten

Bron: Bureau of Economic Analysis | ESB

Volgens Trump is het Amerikaanse tekort het resultaat van oneerlijke handel, mede door dumping van goedkoop Chinees staal en slechte handelsakkoorden. Dit zou ten koste zijn gegaan van de werkgelegenheid in de VS. Om zijn belofte in te lossen heeft Trump onder meer invoertarieven ingesteld op Chinese importgoederen ter waarde van 200 miljard dollar. Nu, twee jaar later, kunnen we de voorlopige balans opmaken. Eind vorig jaar bedroeg het handelstekort van de VS 620 miljard dollar, een stijging van 115 miljard sinds zijn aantreden (figuur). Ook wanneer er gecorrigeerd wordt voor de omvang van de Amerikaanse economie, blijft er sprake van een toename van het tekort.

Onderliggend is deze toename toe te schrijven aan de stijging van de invoer, terwijl de uitvoer na een vergelijkbare stijging weer is afgenomen sinds 2018. Van de landen waar de VS een handelstekort mee heeft, is het tekort met China het sterkst toegenomen, tot 370 miljard dollar. De verklaring voor het opgelopen handelstekort lijkt te liggen bij het gevoerde begrotings- en monetaire beleid in de VS. Zo heeft de Amerikaanse economie een positieve impuls gekregen met het doorvoeren van de belastinghervorming eind 2017 (een andere verkiezingsbelofte van Trump). De extra binnenlandse bestedingen die daarmee zijn uitgelokt, hebben geleid tot een stijging van de invoer. Daarnaast zijn de monetaire condities verder verkrapt door de Amerikaanse centrale bank, mede naar aanleiding van het stimulerende karakter van de belastinghervorming. De Amerikaanse concurrentiepositie is hierdoor verslechterd via een duurdere dollar, wat zijn weerslag heeft gehad op de uitvoer.

Bas Butler en Martin Admiraal (DNB)

“Onderwijs moet zich richten op maatschappij”

Bij de Universiteit Utrecht is de aankoop van studieboeken voor de economische kernvakken in het eerste jaar beperkt tot een enkel boek. Hierin staat het merendeel van de economische kennis die studenten dat jaar nodig hebben. We spraken met Marcel Boumans, directeur van de bacheloropleiding en initiator.

Jullie zijn de eerste Nederlandse economieopleiding die besluit om met dit boek te werken. Wat is daar het idee achter?

“Wat ik belangrijk vind is dat we onze studenten goed moeten voorbereiden op de problematiek van de 21ste eeuw. We hebben te maken met nieuwe uitdagingen die ik nog niet terug zie in veel studieboeken die wereldwijd gebruikt worden. Een van de uitgangspunten van onze opleiding is wat wij noemen de ‘real world perspective.’ We willen dat studenten de belangrijke economische vraagstukken in de collegezaal behandeld krijgen. Een standaard lesboek voor economie, zoals bijvoorbeeld de klassieker *Economics* van Paul Samuelson, neemt de economische denkwijze als uitgangspunt. Het studieboek dat wij gebruiken, met de veelzeggende titel *The Economy* [The CORE Team, 2017], neemt daarentegen de hedendaagse ontwikkelingen in de samenleving als uitgangspunt en laat vervolgens zien welke verschillende oplossingen economen daarvoor hebben.”

Welke onderwerpen worden er behandeld?

“In het boek komt een breed scala van de belangrijkste economische denkwijzen aan bod. Dus ook uitersten, van Hayek tot Marx. De aard van het te behandelende vraagstuk bepaalt welke economische theorie aan bod moet komen om dit vraagstuk te analyseren.

MARCEL BOUMANS

Universitair hoofddocent en onderwijsdirecteur
van de bacheloropleiding economie aan de
Universiteit Utrecht

Bovendien is het meer is dan alleen een boek; het is eigenlijk een online platform met actueel oefenmateriaal, video's en blogs.”

Wie heeft het boek ontwikkeld?

“Het boek is gemaakt door een internationaal team van progressieve economen die om dezelfde redenen gemotiveerd waren om iets te veranderen aan het huidige beschikbare studiemateriaal. Het oorspronkelijke initiatief kwam van een economiestudent uit Chili, Camila Cea. Zij zag in de wereld om haar heen grote ongelijkheid, maar las hier nooit iets over tijdens haar studie economie. Zij wist de decaan van haar opleiding zo ver te krijgen om een begin te maken met de noodzakelijke aanpassing van het studiemateriaal.”

Wat er wel in het boek staat is waarschijnlijk net zo belangrijk als wat er niet in staat. Wat ontbreekt er?

“Ideaal gezien zou het een boek moeten zijn waar alle kernvakken uit de bacheloropleiding gebruik van zouden kunnen maken, maar bedrijfseconomie komt er helaas bekaaid van af. Het is wel zo dat bedrijfseconomie voortbouwt op de economische kennis, dus dat bij de meer bedrijfseconomische vakken goed terugverwezen kan worden naar dit studiemateriaal.”

Hoe zijn de reacties tot dusver?

“De docenten reageren positief. De vraag om dit studieboek te gebruiken kwam ook deels vanuit de docenten van de kernvakken, dus het draagvlak was er al. En ze zijn daarnaast natuurlijk vrij om extra studiemateriaal te gebruiken als ze dat nodig vinden, maar het lijkt erop dat dit nog niet veel wordt gedaan.”

De studieverenigingen zijn voor een groot deel van hun financiering afhankelijk van de inkomsten uit leerboeken. Hoe reageren zij erop?

“De invoering van dit studieboek past in een wereld waarin studiemateriaal steeds meer online zal worden aangeboden. Ik denk dat de studievereniging haar verdienmodel zal moeten aanpassen aan deze nieuwe situatie, waarbij boeken een steeds kleinere rol zullen gaan spelen. Zonder dit boek had dat ook moeten, weliswaar op een langere termijn.”

ELISA DE WEERD

Redactied medewerker

Literatuur

The CORE Team (2017) *The economy: economics for a changing world* (1e editie), OUP Oxford. Te vinden op <http://www.core-econ.org>.

Colofon

Economisch Statistische Berichten (ESB) signaleert nieuwe ontwikkelingen in de economische wetenschap. Daarnaast worden in ESB economische inzichten toegepast om beleidsrelevante aanbevelingen te doen voor de overheid, maatschappelijke instellingen en bedrijven. Ook analyseert ESB de belangrijkste ontwikkelingen in de Nederlandse economie. Artikelen in ESB verschijnen op persoonlijke titel.

Redactie

Jasper Lukkezen (hoofdredacteur), Robert Kleinknecht, Ruben van Oosten, Paul van Kempen, Paul Metzmakers

Redactied medewerkers: David Meijer, Sobana Sheikh Rashid, Elisa de Weerd
Tekstredactie: De Twee Hanen v.o.f.
Vormgeving: Jacques van Schie
Uitgever: Mariska van der Westen

Commissie van redactie

H.G. van Dassel (voorzitter), P.H.B.F. Franses, E. de Jong, H.J. de Jong, A. van Witteloostuijn, A.C. Meijdam, H.P. Møllgaard en J. Plantenga

Rechten

ESB is een uitgave van FD Mediagroep. De Koninklijke Vereniging voor de Staatshoudkunde is houder van de merknaam ESB. Afbeeldingen: iStock / Lekkyjustdoit, Redlinevector,

id-work, michaelruemmler, Gannet77, adrian825, LightFieldStudios; Hollandse Hoogte / Bram Petraeus, Laurens van Putten. Strip Van Zanten: Roger Klaassen.

Publiceren

Aanwijzingen voor het aanleveren van kopij vindt u op www.esb.nu/service/publiceren.

Abonneren

U kunt een abonnement online afsluiten op www.esb.nu/service/abonneren.

Adverteren

Neem contact op met Jeannette van Zeijst, 020 592 86 35, jeannette.van.zeijst@fdmediagroep.nl.

Contact

Telefoon redactie: 020 592 87 77
Email redactie: redactie@esb.nu
Telefoon klantenservice: 0800 333 33 34
Email klantenservice: klantenservice@esb.nu
Postadres: Postbus 216, 1000 AE Amsterdam
Bezoekadres: Prins Bernhardplein 173, 1097 BL Amsterdam
Webadres: www.esb.nu
ISSN: 0013-0583

Verschijningsdata ESB:
9 mei, 6 juni, 4 juli, 8 aug.,
12 sep., 10 okt., 14 nov. en 19 dec.

Call for papers

Voor de komende *ESB*-nummers werkt de redactie aan de volgende thema's. Doet u mee? Bijdragen kan via het schrijven van een artikel.

Deadlines en stijlregels:
www.esb.nu/call-for-papers

Mei: Consumentenvertrouwen
Juni: Migratie en integratie
Juli: Schuldeconomie
Augustus: Arbeidsproductiviteit
Toekomst op de rails (dossier)
Daarna: Ontwikkelingseconomie

Brede welvaart in beleid en politiek

Woensdag 24 april organiseert het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) een discussiebijeenkomst naar aanleiding van het *ESB*-dossier 'Meten van welvaart'

Onder leiding van Sandra Phlippen en Kees Vendrik

Woensdag 24 april

14.30 tot 17.00 uur bij het PBL

Planbureau voor de Leefomgeving

Aanmelding via marijke.hofman@pbl.nl
Meer informatie is te vinden op www.esb.nu

Meer dan 6.000 economen
ontvangen onze wekelijkse nieuwsbrief
www.esb.nu/aanmelden